

Yuldosheva Saodat

**MAKTABDA ARUZ VAZNINI
O‘QITISH METODIKASI**

Uslubiy qo‘llanma

Samarqand -2019

Yuldosheva Saodat

**MAKTABDA ARUZ VAZNINI
O‘QITISH METODIKASI**

Uslubiy qo‘llanma

Samarqand -2019

UO‘K 891.709

BBK 83.3Y3

Yu 31

Yuldosheva Saodat. Maktabda aruz vaznini o‘qitish metodikasi.

– Samarqand: SamVXTXQTMOHM, 2019-y., 64-bet

Mazkur uslubiy qo‘llanmada mumtoz she’riy namunalarning vazniy qolipi – aruz vaznining nazariy asoslari maktab o‘qituvchilari va o‘quvchilari uchun sodda bayon tilida ifodalab berilgan. Aruzdagi tayanch tushunchalar, vazni tahlil qilish yo‘llari muvofiq metod va tashkilotchi chizmalar vositasida berilgan.

Mas’ul muharrir:

f.f.d. (PhD) L.Mirzohidova – SamVXTXQTMOHM dotsenti

Taqrizchi:

f.f.n. S.Tohirov – SamDU dotsenti

Samarqand viloyat xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi Ilmiy-metodik kengashining 2019-yil 28-fevraldagi 1/6-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Kirish

Mamlakatimizda xalq ta'limi tizimida global strategik o'zgarishlar, ta'limni rivojlantirish sari chuqur maqsadli chora-tadbirlarning tatbiq etilishi ushbu sohada faoliyat yuritayotgan har bir uslubchini hamda pedagogni sergaklantiradi. Jumladan, O'zbekistonda mamlakat strategik rivojining bosh omillari belgilanar ekan, «Mana shu strategiyaga muvofiq, barcha soha va tarmoqlar qatori madaniyat va san'at, adabiyot, ommaviy axborot vositalari ravnaqini yangi bosqichga ko'tarishni biz o'z oldimizga maqsad qilib qo'yanmiz... Avvalo, xalqimizning yaratuvchilik dahosi bilan bunyod etilgan noyob merosini har tomonlama chuqur o'rganish, yurtimizdan etishib chiqqan buyuk alloma va mutafakkirlarning hayoti va ilmiy-ijodiy faoliyati haqida yaxlit tasavvur uyg'otish, yosh avlodni gumanistik g'oyalar, milliy g'urur va iftixor ruhida tarbiyalashdek ezgu maqsadlar ko'zda tutilgan»¹. Darhaqiqat, kelajak avlodni tarbiyalashdek vazifa oldimizda turgan ekan, ularga beriladigan ta'lim sifatiga, samaradorligiga har birimiz mas'uldirmiz. Adabiy saboq orqali ta'lim oluvchilarni ma'naviy komillik sari yetakalashda o'z bilimimiz, mahoratimizni ishga solishimiz muhim. Shu bilan birga ta'limdagi bo'shliqlar, talab-ehtiyojlarni o'rgangan holda ma'lum uslubiy ishlarni amalga oshirib borish ham oldimizga qo'yilgan vazifalardan biridir. Umumiy o'rta ta'lim adabiyot fanini o'qitish muammolari o'rganilganda mumtoz she'riy asarlarni o'zlashtirishdagi murakkabliklar ko'zga tashlanadi. O'qitishdagi nomukammallik, matnlar ustida jiddiy ishlamaslik, adabiy janr va vaznlarni, qofiya va so'z badiiyatini to'g'ri anglamaslik shunday holatlarga olib keladi, albatta. Keyingi yillarda ushbu yo'nalishda qator ilmiy, uslubiy ishlar, tadqiqotlar amalga oshirildi².

Mazkur uslubiy qo'llanma ham adabiy ta'limda aruz vaznida yaratilgan asarlarni o'qitish, vazn bilan bog'liq murakkabliklarning yechimini topish maqsadida yaratildi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoevning O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi «Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir» nutqi//<http://uza.uz/oz/politics/adabyot-va-sanat-madaniyatni-rivozhlantirish-khal-imiz-mana-03-08-2017>

² Qodirov V. Umumta'lim maktablarida o'zbek mumtoz adabiyoti namunalarini o'qitishning ilmiy-metodik asoslari. –Namangan, Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati.2019

Vazn - she'riy nutq qolipi

Inson nutqining o'ziga xos o'lchangan ko'rinishi she'riyatni yuzaga keltiruvchi omillardan biridir. Ammo har qanday o'lchov she'riyat uchun mezon bo'lavermaydi. She'riyat uchun asrlar davomida to'plangan ijodiy tajribalar asosida shakllangan o'ziga xos me'yor – mezonlar mavjud. Uning birlamchi belgisi vazndir. Nutq bo'laklarining muayyan o'lchov asosida joylashtirilishi ritmni, bu esa o'z navbatida she'rni yuzaga keltiradi. Dunyo xalqlari she'riyatining tarixiy taraqqiyotida turli-tuman she'riy vaznlar qo'llangan. O'zbek she'riyatida asosan uchta: barmoq, aruz va erkin vaznlar qo'llanilib kelingan. Barmoq she'r tizimi turkiy xalqlar she'riyati uchun xos, xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan va she'riy mezon sifatida shakllangan.

Barmoq vazni misralardagi bo'g'inlar sonining bir xil miqdorda takrorlanishi va guruhlanishiga asoslanadi. Erkin vazn o'zbek she'riyatiga XX asr boshlarida kirib kelgan. Unda bo'g'inlar miqdori, qofiyalanishi va misralarda joylashuvi erkinlikka asoslanadi. Aruz vazni esa arab va fors she'riyati ta'sirida turkiy she'riyatga singib kirib kelgan. Aruz vaznida hijolarning uzun, qisqaligi, muayyan rukn qolipini hosil qilishi va ularning takrorlanishidan ritmik bo'laklarning yuzaga kelishi orqali she'riy misralar tarkib topadi. Ushbu vaznlardan aruz vaznini anglash bugungi kun o'quvchisi (kitobxon) uchun murakkablik tug'diradi. Quyida ushbu murakkab jihatlarni sodda va qulay yo'l bilan anglashga doir ayrim tajribalarimiz bilan o'rtoqlashishni maqsad qildik.

Aruz she'r o'lchovining paydo bo'lishi hamda forsiy va turkiy adabiyotga kirib kelishi

Aruz vazni – arab nazmining qadimiy she'riy tizimi. Aruz haqidagi ilm – aruzshunoslik VIII asrda vujudga kelgan. Bu ilmning asoschisi mashhur arab adibi va olimi Xalil ibn Ahmad (719-791)dir. U arab nazmini chuqur tadqiq etib, undagi vaznlarni kashf etgan va “Kitob ul-ayn” asarida vaznning nazariy qonuniyatlarini

qayd etib o‘tgan. Ibn Usmon Maziniy, Imom Ahmad ibn Abdurabbih, ibn al-Xatib at-Tabriziy kabi arab olimlari aruz vazni bilan bog‘liq nazariy masalalar yoritilgan tadqiqotlar yaratganlar.

Aruz vazni dastlab fors-tojik she‘riyatiga (IX asrdan boshlab), XI asrdan boshlab esa turkiy she‘riyatga ham kirib keldi va “forsiy aruz”, “turkiy aruz” kabi atamalar bilan yuritildi. Ilmi aruz X asrda Mavlono Yusuf Nishoburiy tadqiqoti bilan boshlanib, keyinroq bu fan Rashiddin Vatvotning (vafoti 1183 y.) “Hadoyiq us-sehr”, Ahmad binni Muhammad Manshuri Samarqandiyning (XI asr) “Kanz ul-g‘aroyib”, Abu Muhammad Abdulloh binni Muhammad Rashidiy Samarqandiyning (XII asr) “Ziynatnoma”, Ibn Hojibning (1188-1249) “Ilm ul-aruz”, Shams Qaysning “Al-mo‘jam fi me‘yr ash‘or al-ajam” (XIII asr), Shamsiddin Muhammad ar-Roziyning (XIII asr) “Al mu‘jam fi ma‘oyiri ash‘oril Ajam”, Nosiriddin Tusiyning (1229-1230 yilda vafot etgan) “Me‘yor ul-ash‘or”, Salmon Savojiyning “Qasidatun masnuot al-aruz” (XIV asr), Abdurahmon Jomiyning (1441-1492) “Risolai aruz”, Shayx Ahmad Taroziyning (XIV asr oxiri – XV asr boshi) “Funun ul-balog‘a”, Alisher Navoiyning (1441-1501) “Mezon ul-avzon”, Zahiriddin Boburning (1483-1530) “Muxtasar” kabi asarlari ko‘magida boyidi va takomillashdi. Keyingi davr aruzshunoslari o‘z fikrlarini asosan shu manbalarga tayangan holda ifoda etishgan. Fors-tojik adiblari: Ro‘dakiy, Firdavsiy, Daqiqiy, Savajiy, keyinroq Xayyom, Sa‘diy, Hofiz va boshqalar ijodidan aruz mustahkam o‘rin olgan.

Adabiyotshunos Adhambek Alimbekov “Turk adabiyoti tarixi (XIII-XVIII asrlar)” kitobida quyidagi qaydni keltiradi: “Aruz vazni ham turk adabiyotiga Eron adabiyoti orqali kirib keldi. Aruz vaznida ijod qilgan shoirlar ko‘plab arabcha va forscha so‘zlarni qo‘llardilar. Natijada ma‘lum “qolip”ga solingan adabiy til – usmonlicha yuzaga keldi. Bu davr shoirlarining tili, kelajakda yaratiladigan asarlarga nisbatan sodda va qusurlardan holi emasdi.” (Alimbekov Adhambek. Turk adabiyoti tarixi (XIII-XVIII asrlar) Toshkent: Toshkent Davlat sharqshunoslik instituti– 2005, 43-b.) Turkiy allomalar Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abul Qosim Zamaxshariy kabilar arab va forsiyda bitilgan ilmiy asarlari orqali arab, fors, ayni damda, turkiy aruz taraqqiyotiga ham hissa qo‘shdilar.

Turkiy tilda yaratilgan “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq” asarlarining shu vaznda yaratilganligi Aruz she‘r o‘lchovi XI asrdan turkiy she‘riyatga ham ko‘chganligini ko‘rsadi. Masalan, “Hibat ul-haqoyiq” dan olingan quyidagi bayt aruzning “mutaqoribi musammani mahzuf” vaznida ekanligi asar aruz vaznida yaratilganligini ko‘rsatadi:

Ba-ho-liq di-nar-ul bi-lik-lik ki-shi,

V - - V - - V - - V -

Bu-jo-hi bi-lik-siz ba-ho-siz bi-shi.

V - - V - - V - - V -

fa-u-lun fa-u-lun fa-u-lun fa-al

Bundan o‘sha davrda “faulun” ruknida, ya’ni “mutaqorib” bahrida ijod qilish urf tusiga kirgan degan fikrga kelish ham mumkin. Keyinchalik Rabg‘uziy, Xorazmiy, Badriddin CHochiy, Sayfi Saroiy, Qutb Xorazmiy singari adiblar ijodidan ham o‘rin olib, tobora kengroq kirib borganligi kuzatiladi. XV asr turkiy aruz rivojida alohida bosqichni tashkil etadi. Sababi, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Lutfiy singari turkigo‘y ijodkorlar ijodidan mustahkam o‘rin olib sayqal topdi. Aruz tizimi ham davrlar o‘tishi bilan arab, fors-tojik va turkiy she‘riyatda birdek qo‘llanilish barobarida ilmiy-nazariy jihatdan takomillashib bordi, maxsus ilm sifatida shakllandi, maktab va madrasalarda o‘rgatildi, ilmiy tadqiqotlar qilindi, risolalar bitildi.

Turkiy aruz Alisher Navoiy ijodi orqali sinovdan o‘tdi va ilmiy-nazariy tasdig‘ini topdi. “Mezon ul- avzon” turkiy aruzning nazariy asoslariga bag‘ishlab yaratilgan turkiy tildagi birinchi asar hisoblanadi. “Mezon ul-avzon”da Navoiy “...turkiy alfozg‘a dag‘i mulohazani lozim ko‘ruldi – olame nazarg‘a keldi, o‘nsakkiz ming olamdin ortuq anda zeb va ziynat ...” der ekan yozadi: “Chun turk alfoz (lafz, so‘z) bilakim nazm voqe‘ bo‘lubtur anga zobitae(qoida,tartib) va qonun yo‘q erkondur va ul fan rivoji uchun kasse (kishi) aruz fanida kitobe yo risolae bitolmaydur... va bu sababdin bu ilm zobitasig‘a qalam suruldi”, -deydi.

Keyinchalik aruz ilmiga bag‘ishlangan bir qator ilmiy-nazariy asarlar yaratildi.

XX asrda aruz she'riy tizimi va mumtoz badiiy san'atlar tadqiqiga bag'ishlangan bir qator ilmiy asarlar, monografiya va dissertatsiyalar maydonga keldi. Bu borada rus olimlari Y.E.Bertels, M.Stebleva; tojik adabiyotshunoslari Bahrom Sirius, M.Zehniy; o'zbek olimlaridan Abdurauf Fitrat, U.To'ychiev, S.Hasanov, A.Hojiahmedov, R.Orzibekov, V.Rahmonov kabilarni alohida qayd etish lozim. Furqatning "Risolai aruz" (*Anvar Hojiahmedov ushbu risola haqida G'.Karimov Ostroumov fondidan topganligini, ammo nashr qilinmaganligini aytadi*). Shoir Zokirjon Furqatning aruz haqidagi ilmiy risolasi nashr qilingan emas. 1936 yilda A.Fitratning "Aruz haqida" risolasi chop qilindi. Unda asl ruknlar nomlarini o'zbekchalashtirish muammo sifatida qo'yilgan edi. Ammo bu ilmiy taklif e'tiborsiz qoldi. 1948 yilda olim S.Mirzayev "Navoiy aruzi" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. 1972 yilda Alibek Rustamov "Aruz haqida suhbatlar" risolasini, 1985 yilda Ummat To'ychiyev "O'zbek poeziyasida aruz sistemasi" nomli monografiyasini nashr qildirdilar.

Mustaqillik yillarida aruz va aruz ilmiga e'tibor ortdi. Professor A.Hojiahmedovning "Aruz nazariyasi asoslari" (1982), "Maktabda aruz vaznini o'rganish"(1995), "O'zbek aruzi lug'ati" (1998), "Mumtoz badiiyat malohati" (1999), "Navoiy aruzi nafosati" (2006) kabi kitoblarini yaratdi. S.Ro'zimboyev "Aruzdin saboqlar", A.A'zamov "Aruz" (2002), A.Abdurahmonov "Aruz ilmidan saboqlar", D.Yusupova "Aruz alifbosi" (2015) asarlari bilan aruzshunosligimizning keyingi rivojiga hissa qo'shdilar. (D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik lug'ati. T.: Akademiya nashri, 2010. 35-bet.) Bu ilmiy asarlar aruz vaznini o'rganuvchi o'quvchi uchun muhim manbadir.

"Aruz" atamasining kelib chiqishi haqida har xil fikrlar mavjud. Adabiyotshunos T.Boboyev "Adabiyotshunoslik asoslari" kitobida: **"Aruz"** so'zining lug'aviy ma'nosini "qiyin yo'l", bu ilm qiyin bo'lganligi uchun uni "aruz" deb ataganlar", - deb qayd etadi. Tadqiqotchi D.Yusupova "Aruz alifbosi"da: **"Aruz"** so'zining ko'plab lug'aviy ma'nolari bor. Adabiy istiloh sifatida ularning qay biri asos qilib olingani aniq emas. Bu borada olim va ijodkorlar tomonidan bir-biridan tubdan farq qiluvchi bir qancha fikrlar bildirilgan: vodiy nomi, Makka shahrining

nomlaridan biri, taraf, jihat, mintaqa, yon, bulut, sarkash tuya, chodirning o'rtasi ustuni, o'lchov", -kabi ma'lumotni keltirib o'tadi. Boshqa manbalarda "aruz" so'zi arabchadan "arz qilmoq", "murojaat qilmoq" ma'nosini bildiradi. Ushbu ilmga murojaat qilish ma'nosidan kelib chiqib, ilmga "aruz" atamasi qo'llanilgan degan farazlar ham mavjud.

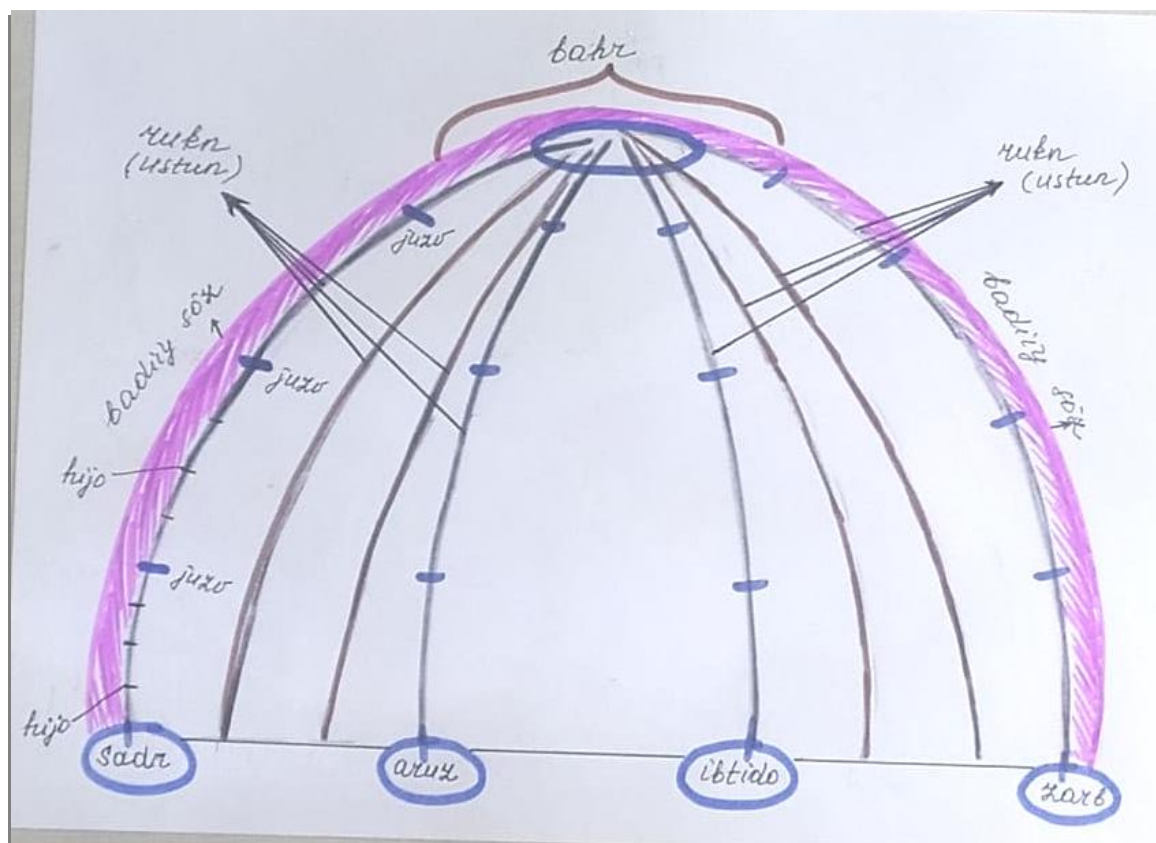
Alisher Navoiy "Mezon-ul avzon" asarida "aruz" atamasini quyidagicha izohlaydi: "Xalil ibn Ahmad rahmatullohki, bu fanning voziidir, chun arab ermish va aning yaqinida bir vodiy ermishki, ani "**Aruz**" derlar ermish va ul vodiya a'rob uylarin tikib, jilva berib, bahoga kiyururlar ermish. Va uyni arab "bayt" der. Chun baytlarni bu fan ila mezon qilib, mavzunini nomavzunidin ayururlar, go'yoki qiymat va bahosi ma'lum bo'lur, bu munosabat bila "**aruz**" debturlar"³. Navoiy "aruz" istilohi Xalil ibn Ahmad yashagan manzilga yaqin bo'lgan vodiya nomini bildirishini, bu vodiya arablar chodir uylarni tikib, ularni bezatib, bahosini aniqlab sotishini qayd etgan. Arab tilida chodir "bayt" so'zi bilan ifodalanganligi uchun Xalil Ibn Ahmad she'rning eng kichik qismini ham shu so'z bilan nomlagan.

XV asrning taniqli adabiyotshinoslaridan bo'lgan Vohid Tabriziy o'zining "Jami' ul-muxtasar" nomli asarida: "**Aruz**" arablarning chodir uyini ushlab turuvchi ustunning nomi, aruziylar har qaysi baytning birinchi misrasi oxiridagi ruknni ham "aruz" deb ataydilar, misraning mana shu oxirgi bo'lagi aytilganida, she'rning qanday vaznda yozilganligi ma'lum bo'ladi"⁴, deb izoh bergan edi.

Arablar chodir uylarida yashab kelganlar va uyni "bayt" deb ataganlar, ular ikki misra she'rni ham "bayt" deb atashganlari uchun, baytdagi metrik unsurlarni chodirda ishlatuvchi narsalar nomi bilan yuritishgan. "Bayt"- uyni quyidagicha ifodalab berishga harakat qildik:

³ Alisher Navoiy. Asarlar, 15 tomlik, 14-tom. G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. Toshkent, 1967, 137-bet.

⁴ Vohid Tabriziy. "Djam-i muxtasar". IVL, Moskva, 1959, 26-bet.

Rasmdagi chizma muallifniki.

Soddaroq qilib aytganda, imoratning eng sodda qolipi to‘rt devordan tashkil topsa, unga ichidan, tashidan ishlov berish uy egasining niyati va moddiy holatiga bog‘liq bo‘ladi. “Hashv” – poydevori yo‘q ustun-devorlar tushadigan qismni ifodalaydi. Har birimizning xonadonimiz ramziy ma’noda olganda bizning “aruz”imizdir. Lirik ijodkorning ham yaratajak she’ri ushbu qolip asosida yaratiladi.

Aruz tizimidagi asosiy birliklarni o‘rganish va o‘rgatish

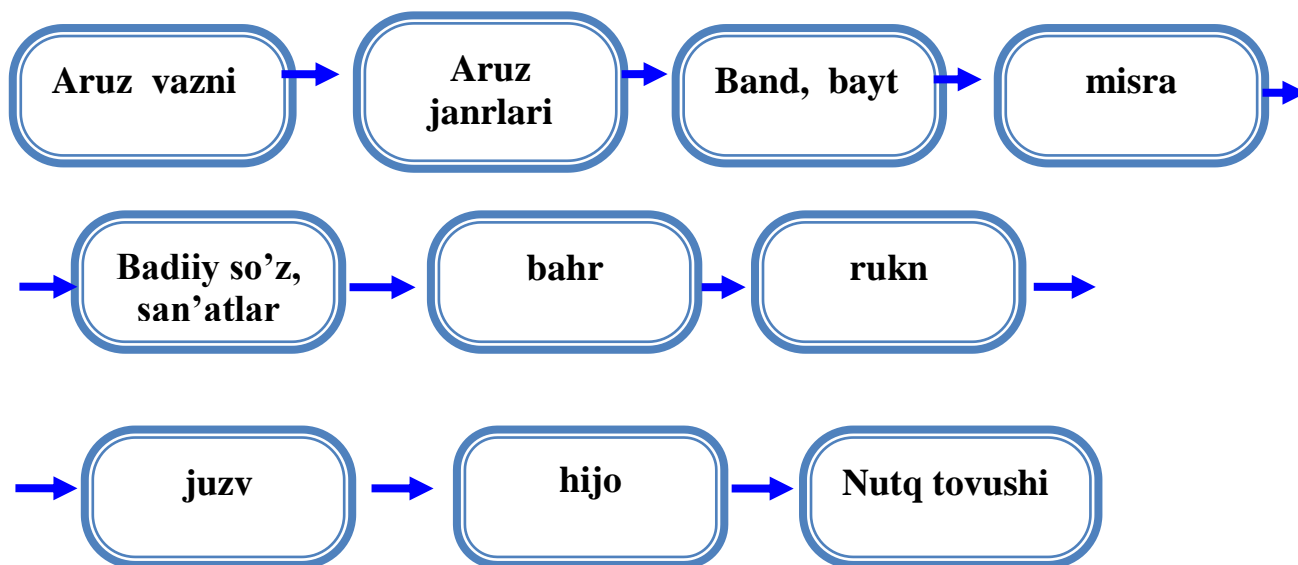
Aruz vazni murakkab xususiyatlarga ega. Uni o‘rganish va o‘rgatish uchun, avvalo, arab grafikasiga asoslangan eski o‘zbek yozuvini bilish, kuchli xotira quvvatiga ega bo‘lish hamda soddadan murakkabga tomon pog‘onama-pog‘ona o‘rganib borish va esda saqlash orqali o‘zlashtirish talab etiladi.

Aruz tizimini maktab o‘quvchilariga o‘rgatish mushkullikni keltirib chiqaradi. Avvalo, o‘qituvchining o‘zi aruz nazariyasini puxta bilishi, ixtiyoriy she’riy shaklning vaznini tahlil qilib bera olishi kerak. Maqsad qilib olingan

muammoni aniqlash, uni hal etish, tahlil qilish va rejalashtirishda «Nima uchun?», ma'lumotlarni tahlil qilish, solishtirishda "Venna diagrammasi", ma'lumotlarni tarkiblashtirish va tarkibiy bo'lib chiqish, o'rganilayotgan tushunchalar o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liklikni o'rnatishda "Klaster", "Konseptual jadval" kabi usullardan foydalanish mumkin.

Dastlab, aruz tizimidagi tushunchalarning ketma-ketligini quyidagi grafikli tashkilotchi orqali berish mumkin. So'ng quyidan: soddadan murakkab tomon qadamma-qadam har bir tushunchaga izoh beriladi yoki muvofiq metod orqali yoritilib boriladi.

Aruz vaznining tarkibiy qismlari

Ayni paytda ta'limni faollashtirish, dars samaradorligini oshirishda turli yangi pedagogik texnologiyalardan, usullardan foydalanish kun talabi bo'lib turganda bu mavzuni o'qitishda qanday yondoshish mumkin, degan masala ko'ndalang bo'ladi. Shu bois ushbu mavzuni qulaylashtirib, soddalashtirib o'quvchilar ongiga yetkazishni maqsad qildik.

Berilgan mavzuni to'g'ri idrok etib, uni turli grafikli tashkilotchilar va usullar orqali o'qitishimiz mumkin.

Aruz vaznida bitiladigan sheʼrlar qator turli janrlarni qamrab oladi. Bular fard, tuyuq, ruboiy, chiston, gʻazal, qitʻa, mustahzod, musammatlar (masnaviy, musallas, murabbaʼ, muxammas, musaddas, musabbaʼ, musamman, mustasneʼ, muashshar), tarkibband, tarjeʼband va b.. Aruz vaznidagi sheʼrlar band va baytlardan tashkil topadi. Band va baytlar esa oʻz navbatida misralardan tuziladi. Sheʼrning har bir misrasi badiiy soʻzlar, sheʼriy sanʼatlar bilan bezaladi. Sheʼrning maʼnaviy jihatdan taʼsirchanligini maʼnaviy va lafziy sanʼatlar taʼminlaydi. Badiiy soʻz yopinchi- gʻi bahrga qoplanadi. Bahr ruknlardan, ruknlar juzvlar esa hijolardan tashkil topadi. Hijo nutq tovushlaridan tarkib topadi. Aruz vazni sheʼr misralarida qisqa va choʻziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanishiga asoslanadi.

Hijo haqida maʼlumot

Sheʼriyatning muhim xususiyatlaridan biri bu ritm, yaʼni ohangga ega boʻlishlikdir. Ohang unli va undosh tovushlarning tartibli takrorlanishi orqali hosil qilinadi. Vazn nuqtai nazaridan eng kichik ritmik boʻlak barmoq vaznida **“boʻgʻin”**, aruz vaznida **“hijo”** deb yuritiladi. Tuzilishiga koʻra ular bir-biriga oʻxshasada xususiyatlariga koʻra farqlanadi. Xususan, barmoq vaznida boʻgʻinlar ifodalanishiga koʻra ajratiladi va asosan sanogʻi hisobga olinadi. Hijolar esa talaffuziga koʻra ajratiladi va sifat jihati hisobga olinadi. Yakka undosh tovush boʻgʻin hisoblanmaydi, ammo bir qisqa hilo oʻrnida kelishi yoki qisqa unli talaffuzga koʻra choʻziq hilo hisoblanishi mumkin. Shu jihatdan hijolar hamisha ham boʻgʻinga teng kelavermaydi. Masalan, Boburning bir baytini boʻgʻin hamda hilo xususiyatiga koʻra qiyoslab koʻramiz:

Boʻgʻin: *Qa-ro zul-fing fi-ro-qi-da pa-ri-shon roʻz-go-rim bor, 15 boʻgʻin*

Yu-zing-ning ish-ti-yo-qin-da ne sab-ru ne qa-ro-rim bor. 16 boʻgʻin

Hijo: *Qa-ro-zul-fing-fi-ro-qi-da-pa-ri-shon-roʻz(i)-go-rim bor, 16 hilo*

Yu-zing-ning-ish-ti-yo-qin-da-ne-sab-ru-ne-qa-ro-rim bor. 16 hilo

Koʻrinadiki, har ikki baytda boʻgʻin va hijolar soni teng emas, ikkinchi baytning birinchi misrasida “z” undoshining bir qisqa hilo sifatida ajratilishi hisobiga

hijolar soni bittaga ortgan. Hijolar sifat xususiyatiga ko‘ra xarakterlanar ekan, ularning aynan ana shu sifat jihati o‘quvchi ilg‘ab olishi anchayin qiyin bo‘lgan xususiyatlardan biri hisoblanadi. Sababi, o‘quvchi qisqa unli bilan tugagan hijolarga bo‘g‘in nuqtai nazaridan hamisha qisqa deb qaraydi va xatoga yo‘l qo‘yadi. Yuqorida keltirilgan misolda “qa”, “da”, “pa”, “ri” “fi”, “qi”, “ti kabi o‘rinlarga bir xil munosabatda bo‘ladi. Darhaqiqat, bo‘g‘in hisobida olganda ular bir xil. Ammo, hijo nazaridan talaffuzga ko‘ra ular bir xilda emas. “qa”, “qi”, “pa”, “ti” hijolari qisqa unli bilan tugagani uchungina emas, qisqa talaffuz qilingani uchun qisqa hisoblanadi. “qi”, “da”, “ri” hijolari oldingi hijolarga o‘xshash qisqa unli bilan tugasa-da “qi-y”, “ri-y”, “da-a” ko‘rinishida cho‘ziq talaffuz qilingani uchun cho‘ziq hisoblanadi. Demak, baytlarni hijolarga ajratishda qayta-qayta talaffuz qilib ko‘rish kerak bo‘ladi.

Hijolar talaffuziga ko‘ra **qisqa hijo, cho‘ziq hijo, o‘ta cho‘ziq hijo**lardan iborat uchta turga bo‘linadi:

- Agar hijo qisqa unli bilan tugasa hamda qisqa talaffuz qilinsa, **qisqa hijo** deyiladi, “V” belgisi bilan belgilanadi.

- Agar hijo qisqa unli bilan tugasa-da, cho‘ziq talaffuz qilinsa hamda tarkibida qisqa unli bo‘lgan undosh bilan tugagan hijolar cho‘ziq hijolar deyiladi va “—” belgisi bilan belgilanadi.

- Tarkibida cho‘ziq unlisi bo‘lgan yoki qo‘sh undosh bilan tugagan hijolar o‘ta cho‘ziq hisoblanadi (*bor, zor, do‘st, rahm*). So‘z boshida “—V” belgisi bilan, so‘z oxirida kelganda esa “—” belgisi bilan belgilanadi.

Bo‘g‘in bilan hijoni farqlab olish maqsadida “Venn diagrammasi”dan foydalanib ko‘ramiz.

**“Venn diagrammasi” asosida bo‘g‘in va hijoning farqi
va umumiylik jihatlarini aniqlash**

I. Bo‘g‘in va hijoning umumiy jihatlari:

1. Nutq tovushlaridan tuziladi.
2. So‘z ning tarkibiy qismi hisoblanadi.
3. Unli tovush yetakchilik qiladi

II. Bo‘g‘inning xususiy belgilari:

1. Bo‘g‘inning tuzilishi ona tili fanida o‘rganiladi.
2. Bo‘g‘in – bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush va tovushlar yig‘indisidir.
3. So‘z ochiq va yopiq bo‘g‘indan tuziladi.
4. So‘z berkitilgan va berkitilmagan bo‘g‘indan tuziladi.
5. Unli tovushlar bo‘g‘inlar miqdorini belgilaydi.
6. Satrdan satrga so‘zni ko‘chirishda bo‘g‘inlarga tayaniladi.
7. Quyi sinfda bo‘g‘inlab o‘qish orqali o‘qitiladi.
8. Barmoq vazni bo‘g‘inlar miqdoriga asoslanadi.

III. Hijoning xususiy belgilari:

1. Hijo adabiyot nazariyasi fanida aruzni o‘qitishda o‘rganiladi.
2. Hijo - eng kichik boshlang‘ich birlik sokin va mutaxarrik harflardir. .
3. So‘z cho‘ziq va qisqa hijodan iborat bo‘ladi.
4. Hijoning cho‘ziq-qisqaligi ohangga qarab belgilanadi.

5. Unli tovushlar ohagdorlikni ta'minlaydi.
6. Hijo bo'g'inni bo'ladi (me/hr - v).
7. Aruz vaznida hijo juzv va ruknning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Barmoq va aruz she'riy tizimlaridagi tushunchalarning o'xshash jihatlari

Barmoqda	aruzda	O'xshashlik tomonlari	Farqli tomonlari
Bo'g'in	Hijo	Vaznning eng kichik birligi, bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush va tovushlar yig'indisi	Aruzda hijolar sifat jihatidan farqqlanadi, barmoqda farqlanmaydi Aruzda ba'zan bir bo'g'in ikki hijoga teng kelib qoladi.
Turoq	Rukn	Misralar ichidagi ritmik bo'linish	Barmoqda so'z yoki so'zlar yaxlit holda turoqqa ajraladi, aruzda bir so'z vazn talabiga ko'ra ikki ruknga bo'linib
Misra	Misra	Katta to'xtalish bilan ajraladigan ritmik bo'lak, bandlarni hosil qiluvchi qism	Katta to'xtalish bilan ajraladigan ritmik bo'lak, bandlarni hosil qiluvchi qism
Band	Musammat	She'riy misralar turkumi	She'riy misralar turkumi

Juzv haqida ma'lumot

Juzv so'zi arab tilida "qism, bo'lak" ma'nosini bildirib, jonsiz predmetlarga nisbatan qo'llanadi. Juzv aruzning eng kichik bo'lagi hisoblanadi. Juzvlar arab alifbosidagi harakatli va sokin harflarning turli miqdor va tartibda kelishi yordamida hosil qilinadi. Juzvlar hajmi yoki tarkibidagi harflar miqdoriga ko'ra uch guruhga bo'linadi.

Mazkur juzvlarning har biri harflarning harakatli yoki sokin bo'lishiga ko'ra ikkiga bo'linadi. Demak jami olti xil juzv bor, deb aytish ham mumkin:

1. Sabab (*arabcha qoziq*) - ikki harfli juzvlar.

a. Sababi xafif - bir harakatli va bir sokin harfdan iborat (-): *men, kel, shul*.

b. Sababi saqiyl - ikki harakatli harfdan iborat (v v): *ma-na, ya-na, ko'-zi*

2. Vatad (*arabcha ustunlarni bog'laydigan arqon*) - uch harfli juzvlar.

a. Vatadi majmu' - ikki harakatli va bir sokin harfdan iborat (V -): *sa-mar, va-tan, ka-ram*.

b. Vatadi mafruq - bir harakatli, bir sokin va yana bir harakatli harfdan iborat (- V): *noma, xan-da*.

3. Fosila (*arabcha palos*) - to'rt va undan ortiq harfli juzvlar.

a. Fosilai sug'ro - uch harakatli va bir sokin harfdan iborat (VV-): *yu-ra-gim, a-la-min*.

b. Fosilai kubro - to'rt harakatli va bir sokin harfdan iborat (VVV -): *qa-ra-sha-man, yi-qi-la-man*.

Turkiy aruzning murakkab tomonlaridan yana biri shundaki, ochiq bo'g'in aslida qisqa bo'lishi lozimligiga qaramay vazn talabiga ko'ra cho'zib talaffuz etilishi, yopiq bo'g'inlar esa muayyan o'rinlarda qisqa bo'g'inga aylantirilishi mumkin.

Juzvlar

№	Juzv nomi	Juzv tarkibi	misol	paradigma
1	Sababi hafif	bir harakatli va bir sokin harf	<i>men, kel</i>	–
2	Sababi saqiyl	to'rt harakatli harf	<i>yana, meni</i>	V V
3	Vatadi majmu'	ikki harakatli va bir sokin harf	<i>vatan, sanam</i>	V –
4	Vatadi mafruq	bir harakatli, bir sokin va yana bir harakatli harf	<i>hamma, noma</i>	– V
5	Fosilai sug'ro	uch harakatli va bir sokin harf	<i>tilagim, harakat</i>	V V –
6	Fosilai kubro	to'rt harakatli va bir sokin harf	<i>tilaganim, so'ramasam</i>	V V V –

Ruknlar va bahrlar, ularning tuzilishi hamda turlari

Juzvlarning o‘zaro birikuvidan **“rukn”** kelib chiqadi. **Rukn** – arabcha “ustun” degan ma’noni anglatadi, ko‘pligi arkon. Dastlab hosil qilingan ruknlar **8 ta** bo‘lib, **“asllar”** deb yuritiladi.

№	Rukn nomi	Paradigmasi	Juzvga bo‘linishi	Misol
1.	faulun	V – –	vatadi majmu’, sababi hafif	gulim sen V - -
2.	Foilun	- V -	sababi hafif, vatadi majmu’	sen gulim - V -
3.	mafoiylun	V – – –	vatadi majmu’, sababi hafif, sababi hafif	gulim sensan V - - -
4.	Foilotun	- V – –	sababi hafif, vatadi majmu’, sababi hafif	sen gulimsan - V - -
5.	Mustaf’ilun	- - V -	sababi hafif, sababi hafif, vatadi majmu’	sensan gulim - - V -
6.	Maf’ulotu	- - - V	sababi hafif, sababi hafif, vatadi mafruq	Kelmaysanmu - - - V
7.	mafoilatun	V – V V -	vatadi majmu’, fosilai sug‘ro	jafolaridan V -VV-
8.	mutafoilun	V V –V -	fosilai sug‘ro, vatadi majmu’	o‘qiganlarim VV-V-

Alisher Navoiy “Mezon-ul avzon”da aruzdagi asosiy ritmik bo‘laklar bo‘lmish ruknlar haqida to‘xtalib, shunday deydi: **“Bas mavzui kalom ta’lifida bu arkon tarkibidin g‘uzir yo‘qtur va arab va ajam shuarosining jami’ ash’ori murakkab bu arkon ijtimoidindir va aruz ahli ani “afoyil” va “tafoyil” derlar va ul sekkiz faslg‘a munhasirdur”** (A.Navoiy. Asarlar, 14-tom, 139-b.)

Zahiriddin Muhammad Boburning (“Muxtasar”da) aytishicha, aruzda o‘nta asil rukn mavjud. “Aruz risolasi” (“Muxtasar”)da ta’kidlanishicha, *faulun, foilun, mafoiylun, foilotun, mustaf’ilun* asil ruknlari turkiy she’riyatga daxldor bo‘lsa, qolgan uchta *mutafoilun, mafoilatun, maf’ulotu* turkiy she’riyat uchun xos emasdir.

Alisher Navoiyning guvohlik berishicha, mazkur asllarning beshtasi fors-tojik va turkiy she’riyatda qo‘llanadi: **“Va ulcha bu sekkiz usuldin (asllardan - S.T.) forsiy she’rda kasirul vuqu’dur - beshdur: mafo‘iylun va fo‘ilotun va**

mustaf'ilun va maf'ulotu va fa'uvlun. Va turkcha she'rda ham ulcha mulohaza qililibdur, bu arkondin (ruknlardan - S.T.) o'zga vuqu' topmas" (4. 47-48).

Ruknlarning baytda turlicha takrorlanishidan asosiy o'lchov "**bahr**"lar yuzaga keladi. "Bahr" so'zi arab tilida dengiz degan ma'noni ifodalaydi. Aruz tizimida bahr atamasi ruknlarning takroridan hosil bo'luvchi vaznlar turkumi tushuniladi. Bahrning ko'pligi "buhur" so'zi bilan ifodalanadi. Sakkizta aslning yettitasi alohida bahrlarni hosil qiladi. Xususan:

№	Rukn nomi	Bahr nomi
1.	faulun	<i>mutaqorib</i>
2.	Foilun	<i>mutadorik</i>
3.	mafoiylun	<i>hazaj</i>
4.	Foilotun	<i>ramal</i>
5.	Mustaf'ilun	<i>rajaz</i>
6.	Maf'ulotu	—
7.	mafoilatun	<i>vofir</i>
8.	mutafoilun	<i>komil</i>

Mazkur ruknlar bir bayt davomida necha marotaba takrorlanishiga ko'ra bahrning murabba' (to'rt), musaddas (olti) va musamman (sakkiz) shakllari yuzaga keladi. Ya'ni:

1 baytda	1-misra:	foilotun foilotun	Murabba'
	2-misra:	foilotun foilotun	

1 baytda	1-misra:	foilotun foilotun foilotun	Musaddas
	2-misra:	foilotun foilotun foilotun	

1 baytda	1-misra:	foilotun foilotun foilotun foilotun	Muxammas
	2-misra:	foilotun foilotun foilotun foilotun	
1 baytda	1-misra:	foilotun foilotun foilotun foilotun foilotun	Muashshar
	2-misra:	foilotun foilotun foilotun foilotun foilotun	

Shuningdek, 12 (mustahzod), 16, 20, 36 ruknli she'rlarga duch kelishimiz mumkin. Bunday vazn ko'p ruknli degan ma'noda "mutatavval" deb yuritiladi.

Bir xil ruknlarning takroridan hosil bo'lgan bahrlar **sodda bahrlar** sanaladi:

№	Bahr nomi	Rukn va afoillari
1	Mutaqorib	<i>fauvlun</i>
2	Mutadorik	<i>foilun</i>
3	Hazaj	<i>mafoiylun</i>
4	Ramal	<i>foilotun</i>
5	Rajaz	<i>mustaf'ilun</i>
6	Komil	<i>mutafoilun</i>
7	Vofir	<i>mafoilatun</i>

Aruzshunoslar bundan tashqari turli asllarning birga qo'llanishidan yangi bahrlarni hosil qilishadi. Bular quyidagilar:

	Bahr nomi	Rukn nomi
1.	Tavil	<i>fauvlun mafo'iylun</i>
2.	Madid	<i>foilotun foilun</i>
3.	Ariz	<i>mafoiylun fauvlun</i>
4.	Basit	<i>mustafilun foilun</i>
5.	Amiq	<i>foilotun fauvlun</i>
6.	Munsarih	<i>mustafilun maf'ulotu</i>
7.	Muzore'	<i>mafoiylun foilotun</i>
8.	Muqtazab	<i>maf'ulotu mustaf'ilun</i>
9.	Mujtass	<i>mustafilun foilotun</i>
10.	Sari'	<i>mustafilun musta'ilun maf'ulotu</i>
11.	Jadid	<i>foilotun foilotun mustafilun</i>
12.	G'arib	<i>mafoiylun mafoiylun foilotun</i>

13.	Hafif	<i>foilotun mustafilun foilotun</i>
14.	Mushokil	<i>foilotun mafoiylun mafoiylun</i>

Bunday bahrlar o‘z navbatida **tarkibli yoki murakkab bahrlar** deb nomlanadi. Bahrlar miqdori o‘zgaruvchan bo‘lib, aruzning taraqqiy etishi barobarida ular ham oshib borgan. Xususan, XII-XIII asrlar manbalarida o‘n beshta bahr qayd etilgan bo‘lsa, Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida o‘n to‘qqizta, Boburning “Muxtasar”ida esa “ariz” va “amiq” bahrlari ham qo‘shilgan holda ularning soni yigirma bittaga yetgan.

Aruz ilmi asoschisi Halil ibn Ahmad bahrlar sonini 15 ta qilib ko‘rsatgan. Bular: *1.Mutaqorib 2.Hazaj 3.Rajaz 4.Ramal 5.Vofir 6.Komil 7.Tavil 8.Madid 9.Basid 10.Munsarih 11.Muzori’ 13.Muqtazab 13.Mujtass 14.Sari’ 15.Hafif* bahrlaridir.

Forsiy aruzshunoslar *mutadorik, jadid (g‘arib), qarib, mushokil* bahrlarini qo‘shgan ekanlar. Shuningdek, *ariz* va *amiq* bahrlari ham bahrlar sarasiga kiritiladi. Bobur bu ikki bahrni “g‘ayri mushhur” bo‘lganligini va “bu bahrlar bila jami’ buhur yigirma bir bo‘lg‘ay” deb ko‘rsatadi. Bular: *1.Mutaqorib 2.Mutadorik 3.Hazaj 4.Rajaz 5.Ramal 6.Vofir 7.Komil 8.Tavil 9.Madid 10.Basid 11.Munsarih 12.Muzori’ 13.Muqtazab, 14.Mujtass 15.Sari’ 16.Jadid (G‘arib) 17.Qarib 18.Hafif 19.Mushokil 20.Ariz 21.Amiq* bahrlaridir.

Anvar Hojiahmedovning ko‘rsatishicha, bu 21 bahrdan quyidagi 9 tasi bizning she‘riyatimizda mutlaqo qo‘llanmagan, ular arabiy va forsiy she‘riyatda maxsus o‘lchov turlari sanaladi: *1.Vofir, 2.Muqtazab, 3.Madid, 4.Basit, 5.Jadid (G‘arib), 6.Qarib, 7.Mushokil, 8.Ariz, 9.Amiq.*

Mutadorik, Komil, Tavil bahrlaridan juda kam shoirlar foydalanganlar. Qolgan quyidagi 9 bahr esa she‘riyatimizda faol qo‘llanilgan: *1.Mutaqorib. 2.Mutadorik. 3.Hazaj. 4.Rajaz. 5.Ramal. 6.Muzori’. 7.Hafif. 8.Munsarih. 9.Sari’.*

Aruz metodikasida bahrlarni yaxshi tushunish va eslab qolish uchun doiralardan foydalanishadi. Bunda bir-biriga yaqin bo‘lgan bahrlar bir doiraga

joylashtirilib, ularning afo‘ili hamda misol tariqasida bir misra kiritiladi. Misrani qaysi so‘zdan boshlab o‘qishga ko‘ra turli bahrlar hosil bo‘ladi. Masalan:

1. Doirai muttafiqa – *mutaqorib (faulun), mutadorik (foilun).*

Yuzi rash/ ki xurshi/ di anvar / bo‘lubtur

v — — / v — — / v — — / v — —

Yuqoridagi misra ayni shu holatda o‘qilganda *mutaqoribi musammani solim (fauvlun fauwlun fauwlun fauwlun)* vazni kelib chiqadi. Biroq misra:

Rashki xur / shidi an / var bo‘lub / tur yuzi

— v — / — v — / — v — / — v —

- tarzida o‘qilganda, *mutadoriki musammani solim (fo‘ilun fo‘ilun fo‘ilun fo‘ilun)* vazni kelib chiqadi.

2. Doirai mujtaliba – *hazaj (mafo‘iyun), rajaz (mustaf‘ilun), ramal (foilotun).*

3. Doirai mu‘talifa – *komil (mutafo‘ilun), vofir (mafo‘ilatun)*

Bayt vaznini aniqlashda taqte‘nig muhimligi

She‘r vaznini aniqlashda “taqte” usuli hamda “hijo” usulidan keng foydalaniladi. **“Taqte”** so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, *“bo‘lmoq, parchalamoq, kesmoq”* degan ma‘noni ifodalab, **taqte’ baytni ritmik bo‘laklar - ruknlarga ajratishni anglatadi.** Hozirgi aruzshunoslikda “taqte” usulidan ko‘ra “hijo” usuli keng qo‘llanilmoqda. Ya‘ni, bayt, avval talaffuzga ko‘ra hijolarga ajratiladi, so‘ngra ritmik bo‘laklarga bo‘linadi.

O‘rta asr va zamonaviy aruzshunoslarning fikriga ko‘ra taqte’ aruz amaliyotining asosini tashkil etadi. Zero, usiz barcha nazariy bilimlar hech qanday kuchga ega bo‘lmay qoladi. Ahmad Taroziyning fikriga ko‘ra, taqte’ baytni juzvlarga taqsimlab, ulardan hosil bo‘luvchi ruknlarni aniqlash, buning uchun esa harakatli va sokin harflar (boshqacha qilib aytganda cho‘ziq va qisqa hijolar)ni yozuv (kitobat) asosida emas, talaffuzga (lafz) tayangan holda to‘g‘ri belgilashdir. Qiyoslash uchun Alisher Navoiy hamda Zahiriddin Boburning ham taqte’ haqidagi fikrlarini keltiramiz:

“She’r taqte’i iborat aningdurkim, bayt alfozini bir-biridin ayirg’aylar, ul nav’kim, baytning har miqdori teng tushgay ul bihorning afoiylidin birigakim, ul bayt bahrda voqe’dur... malfuz e’tibor qilg’ay, yo’qki maktub va har harfki lafzda kelgay, agarchi kitobatda bo’lmaq’ay, taqte’da hisobg’a kirgay”.

“Taqte’ aruziylarning istilohida baytning tahlilidir ul nav’kim, baytning bir miqdor vaznda barobar bo’lg’ay, ul bahrning afoilu tafoili bilakim bu bayt ul bahrdadur. Hurufikim malfuzdur, agarchi maktub emas, taqti’da mo’tabardur va hurufikim malfuz emas, agarchi maktubdur, mo’tabar emas”.

Bayt yoki she’riy asar vaznini aniqlash uchun quyidagi ishlarni bajarish lozim bo’ladi:

1. Misralardagi hijolar miqdori va har bir hijoning qisqa, cho’ziq yoki o’ta cho’ziq ekanligini aniqlash.
2. Hijolarni birlashtirish natijasida muayyan bir bahr tarkibiga kiruvchi ruknlarni yuzaga keltirish.
3. Ruknlar asosida bahr va vaznning nomini aniqlash.

Aruzga oid manbalarda taqte’ning qonun qoidalari arab yozuvi va uning o’ziga xos grafik xususiyatlari asosida tushuntiriladi. Bunda yozuvda ifodalanib talaffuzda etilmaydigan harflar va aksincha yozuvda ifodalanmasa-da, talaffuz etiladigan tovushlarga e’tibor qaratiladi. Barcha aruziylarning yakdil fikriga ko’ra taqte’da yozuv yoki kitobat emas talaffuzga e’tibor beriladi.

Quyida bir bayt misolida “taqte’” usuli hamda “hijo” usulini qo’llab ko’ramiz.

Takalluf har necha suratta bo’lsa andin ortuqsen,

Seni jon derlar, ammo betakalluf jondin ortuqsen.

“Hijo” usulidan foydalanib, baytni hijolarga ajratamiz:

Ta-kal-luf-har-ne-cha-su-rat-ta-bo’l-sa-an-din-or-tuq-sen,

Se-ni-jon-der-lar,-am-mo-be-ta-kal-luf-jon-din-or-tuq-sen.

Endi ularni talaffuz qilish asosida ritmik bo’laklarga ajratib ifoda etamiz. Shunda bayt quyidagi holatga keladi:

Ta-kal-luf-har / ne-cha-su-rat / ta-bo’l-sa-an / din-or-tuq-sen, //

Se-ni-jon-der / lar,-am-mo-be / ta-kal-luf-jon / din-or-tuq-sen.//

Har bir ritmik bo‘lakdagi hijolarning qisqa – cho‘ziqligini yana talaffuzga ko‘ra aniqlashga harakat qilamiz va belgilaymiz:

Ta-kal-luf- har ne-cha-su-rat ta-bo‘l-sa-an di-nor-tuq-sen,
V — — — V — — — V — — — V — — —
Se-ni-jon-der la-ram-mo-be ta-kal-luf-jon di-nor-tuq-sen.
V — — — V — — — V — — — V — — —
ma-fo-iy- lun ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun ma-fo-iy- lun

Baytning vazni – “hazaji musammani solim”.

“**Taqte**” usulidan foydalanib, quyidagi baytning vaznini aniqlaymiz:

Doda keldim, ey salotin sarvari dodim eshit,
Sen shahu, men benavo, lutf ayla, faryodim eshit.

Baytni talaffuz qilish asosida ritmik bo‘laklarga ajratib ifoda etamiz. Bayt quyidagi holatga keladi:

Do - da kel- dim /, ey-sa-lo-tin / sar-va-ri- do / dim-e-shit //,
Sen-sha-hu-, men / be-na-vo-, lutf / ay-la-, far-yo / dim-e-shit //.

Har bir ritmik bo‘lakdagi hijolarning qisqa-cho‘ziqligini talaffuzga ko‘ra aniqlaymiz va belgilaymiz:

Do - da kel- dim /, ey-sa-lo-tin / sar-va-ri- do / dim-e-shit //,
— V — — / — V — — / — V — — / — V —
Sen-sha-hu-, men / be-na-vo-, lutf / ay-la-, far-yo / dim-e-shit //.
— V — — / — V — — / — V — — / — V —
fo-i-lo-tun fo-i-lo-tun fo-i-lo-tun fo-i-lun

Baytning vazni – ramali musammani mahzuf.

Aruz vazniga xos muhim xususiyatlardan yana biri vazn talabiga ko‘ra yuzaga keladigan o‘zgaruvchanlikdir. Ularga vazn talabi bilan yuzaga keladigan muhim aruziy hodisalar sifatida qaraladi:

1. Vasl – (arabcha ulanish) cho‘ziq hijo oxiridagi tovushning keyingi hijoning oldiga o‘tishi. Masalan,

Suh-bat-ay-lay-lik - Suh-ba-tay-lay-lik.

Bu-gul-shan-ich-ra - Bu-gul-sha-nich-ra.

2. Taslim – (arabcha - emirmak) vazn talabiga ko‘ra biror harfni tushirilishi hodisasi. Masalan, *Sakkiz - sakiz, suv - su, yuvdi - yudi, qilg‘aysen - qilg‘asen.*

3. Taznib – (arabcha - dum yasamoq) vazn talabiga ko‘ra biror harfni orttirilishidir. Masalan, *Ayt - ayit, ufq - ufuq, umid - ummid, xumor - xummor.*

4. Tag‘yir – (arabcha - o‘zgartirish) so‘zlardagi ayrim tovushlarning vazn talabiga ko‘ra o‘rnini almashtirish hodisasi. Masalan, *diliston - dilsiton, guliston - gulsiton.*

Bu hodisalarga oddiy tovush ko‘chishi, tushishi yoki orttirilishi deb qaramaslik kerak. Ularni bilmaslik aruz vaznida yozilgan she‘rlarning vaznini aniqlashda qiyinchiliklar tug‘diradi. Chunki, bunday hodisalarsiz ba‘zan vazn ro‘yobga chiqmaydi, hamda bir tovushning ko‘chishi, orttirilishi va tushirilishi natijasida butun boshli bir vazn boshqa vaznga o‘zgarib ketadi.

Misol uchun olaylik, *Suh-bat-tay-lay* – bu ko‘rinishda ushbu so‘z hech bir vaznga to‘g‘ri kelmaydi, vaznsiz, ana shunday paytlarda bu “vasl” hodisasi orqali o‘lchamga solinadi. Natijada, *Suh-ba-tay-lay* (*lik-ke-ling-lar jo‘-ra-lar-o‘r to-g‘-lar / fo-i-lo-tun fo-i-lun*). shaklida o‘zgartiriladi. Shuningdek, *sak-kiz* so‘zidagi bir cho‘ziq *sa-kiz* so‘zida qisqaga, *umid* so‘zidagi qisqa *hijo um-mid* shaklida cho‘ziqqa aylanadi va yangi vazn hosil qiladi. Bulardan ko‘rinadiki, aruz vaznini o‘rganishda aruziy hodisalarni bilish juda zarur hisoblanadi.

Baytda ruknlarning o‘zgarishlari va takrorlanishi

Aruz vaznidagi she‘riy baytlarda ruknlarning takrorlanib kelishi talab etiladi, boshqacha aytganda ruknlar takrorisiz vazn yuzaga kelmaydi. Bu takrorlanish odatda – yakka va qo‘shaloq takrorlanadi. Har ikki holatda aynan va o‘zgargan ko‘rinishga ega bo‘lishi mumkin. Shundan kelib chiqilganda ruknlar ikki xil (yakka va qo‘shaloq) va ikki ko‘rinish (solim va zihof)da bo‘ladi

“Solim” so‘zi arab tilida “to‘liq”, “butun” degan ma’noni bildiradi. Asliy ruknlarning o‘zgarmagan shakliga “solim” deyiladi. Yuqorida ko‘rib o‘tganimiz sakkizta asl rukn ayni holatda solim ruknlar hisoblanadi. Misralarda asliy ruknlarning o‘zgarmay aynan kelishidan vaznning solim shakli hosil bo‘ladi. Masalan:

Hazaji musammani solim

1-misra: *mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun*

2-misra: *mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun*

Ramali musaddasi solim

1-misra: *foilotun foilotun foilotun*

2-misra: *foilotun foilotun foilotun*

Asliy ruknlarning o‘zgargan shakliga “zihof” deyiladi. “Zihof” deganda o‘zgarish usuli (“hazf”, “qasr”), “furu” deganda esa o‘zgarish natijasi, hosilasi (“mahzuf”, “maqsur”) tushuniladi. Sakkiz ruknning hammasi o‘zgarishlarga uchraydi. Bu o‘zgarishlarni uch guruhga ajratish mumkin:

1. Ruknlar tarkibidagi bo‘g‘inlarning son jihatidan o‘zgarishi, ya’ni bo‘g‘inlarning tushgirilishi yoki orttirilishi.
2. Ruknlar tarkibidagi bo‘g‘inlarning sifat jihatidan o‘zgarishi; cho‘ziq bo‘g‘inlarning qisqa yoxud o‘ta cho‘ziq, shuningdek, bo‘g‘inlarning cho‘ziq bo‘g‘inlarga aylantirilishi.
3. Yuqoridagi ikki xil o‘zgarishning bir vaqtda qo‘llanishi, ya’ni ruknlar tarkibidagi bo‘g‘inlarning bir vaqtda ham son, ham sifat jihatidan o‘zgartirilishi.

Ruknlarning turli xil o‘zgarishlari natijasida ularning o‘zgargan ko‘rinishlari, furu’lari, ya’ni tarmoq ruknlar hosil bo‘ladi. Bunday tarmoq ruknlar soni har bir asosiy ruknda har xil miqdorda va har xil ko‘rinishga ega. Asllarning o‘zgarishi natijasida jami 45 ta rukn hosil bo‘ladi. Shulardan 39 tasi turkiy she’riyatda qo‘llanadi.

Zihoflar tarkibiga ko‘ra ikki guruhga ya’ni sodda va murakkab zihoflarga bo‘linadi.

1. Sodda zihoflar birgina o‘zgarish vositasida hosil qilinadi. Masalan: “kaff” zihofida rukndagi so‘nggi sababi xafifning sokin harfi olib tashlanadi. Bu ruknning ettinchi harfiga to‘g‘ri keladi:

Mafo ‘iylun → *mafo ‘iylu*
 V — — — V — — V
 yoki

Fo ‘ilotun → *fo ‘ilotu*
 — V — — — V — V

2. Murakkab zihoflar ikki yoki undan ortiq zihofning qo‘shilishidan, aniqrog‘i bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq o‘zgarishning amalga oshirilishidan hosil bo‘ladi. Yuqorida “**kaff**” zihofini tushunib oldik.

“**Xarm**” zihofida “*mafo ‘iylun*” rukni boshidagi *vatadi majmu*’(**mafo**)ning birinchi harakatli harfi (mim-ma) olib tashlanadi:

Mafo ‘iylun → *fo ‘iylun*
 V — — — — — —

Va bu ruknning o‘rnida talaffuzi qulayroq bo‘lganligi uchun *maf’uvlun* rukni qo‘llanadi. Zero ularning harflar miqdori va sifati, shuningdek, paradigmasi bir xil. “**Xarb**” zihofida esa, yuqorida ko‘rib o‘tganimiz “**kaff**” va “**xarm**” usullarini birgalikda qo‘llaymiz:

Mafo ‘iylun → **mafo** ‘iylu → fo ‘iylu → maf’uvlu
 V — — — V — — — V — — V — — V

Demak, “**Xarb**” zihofi murakkab yoki tarkibli sanaladi.

Turkiy she’riyatda ko‘p qo‘llaniladigan ruknlarning zihof va furu‘lari

1. “Folilun” rukni o‘zgarish (zihof va furu‘)lari:

1. Failun — “xabn” (tashlash, qisqa qilish) *maxbun* V — —
2. Fa’lun — “qat’ ” (kesish) *maqtu’* — —
3. Failon — “izola” (etakni qo‘yish, uzaytirish) *maxbuni muzol* V — —

2. “Faulun” rukni o‘zgarish (zihof va furu‘)lari:

1. Faulu — “qabz” (ushlab qolish) *maqbus* V — V
2. Fa’lun — “salm” (buzilish) *aslam* — —
3. Faal — “hazv” (tashlash) *mahzuf* V —
4. Faul — “qasr” (qisqartitish) *maqsur* V —
5. Fa’lu — “saram” (oldingi tishni sindirish) *asram* — V
6. Faulon — “tasbig” (to‘ldirish) *musabbag’* V — —

3. “Mafoiylun” rukni o‘zgarish (zihof va furu‘)lari:

1. Mafoiylon — “tasbig” (to‘ldirish) — *musabbag’* V — — —
2. Mafoilun — “qabz” (ushlab qolish) — *maqbus* V — V —
3. Mafoiylu — “kaff” (qaytarish) — *makfuf* V — — V
4. Mafoiyl — “qasr” (qisqartitish) — *maqsur* V — —
5. Maf’ulun — “xarm” (burunni kesish) *axram* — — —
6. Maf’ulu — “xarb” (vayron qilish) *axrab* — — V
7. Faulun — “hazf” (tashlash) *mahzuf* V — —
8. Foilun — “shatar” (aybli qilish) *ashtar* — V —
9. Faal — “jabb” (bichish) *ajabb* V —
10. Faul — “xatm” (tishni sindirish) *axtam* V —
11. Fa’ — “batar” (ildizdan ag‘darish) *abtar* —
12. Fo’ — “zalal” (sonning go‘shtsiz bo‘lib qolishi) *azall* —

4. Foilotun ruknining o‘zgarish (zihof va furu‘)lari:

1. Foiliyon (foiloton) — “tasbig” (to‘ldirish) *musabbag’* — V — —
2. Failotun — “xabn” (tashlash) *maxbun* V V — —
3. Failiyan — “foiliyan”ning “xabn” zihofi bilan o‘zgarishi
maxbuni musabbag’ V V — —
4. Foilotu — “kaff” (qaytarish) *makfuf* — V — V
5. Failoti — “shakl” (tushovlash) *mashkul* V V — V
6. Foilun — “hazf” (tashlash) *mahzuf* — V —

7. Failun — “foilun” ning “xabn” zihofi bilan o‘zgarishi - *maxbuni mahzuf* V V —
8. Failon — “foilon” ning “xabn” zihofi bilan o‘zgarishi - *maxbuni maqsur* V V —
9. Foilon (foilot) — “qasr” (qisqartirish) *maqsur* — V —
10. Fa’lun — “qat’ ” (kesish) *maqtu’* — —
11. Fa’lon — “fa’lun” ning “tasbig’” zihofi bilan o‘zgarishi
maqtui musabbag’ — —
12. Fa’ul — *marbu’* V —
13. *Fa’* — *majhuf* —
14. *Fo’* — *majhufi musabbag’* —

5. “Mustaf’ilun” rukni o‘zgarish (zihof va furu‘)lari:

1. Mafoilun — “xabn” (etakni yig‘ish, qisqartirish) *maxbun* V — V —
2. Muftailun — “tayy” (yig‘ish) *matviy* — V V —
3. Mustaf’ilon — “izola” (etakni qo‘yish) *muzol* — — V —
4. Mafoilon — “xabn” (etakni yig‘ish, etakni qo‘yish)
maxbuni muzol V — V —

O‘ZBEK MUMTOZ SHE’RIYATINING AN’ANAVIY BAHRLARI

(mutadorik, mutaqorib, hazaj, ramal va rajaz)

Alisher Navoiy ta’kidlaganidek, aruz she’riy tizimida mavjud bo‘lgan sakkizta asldan turkiy she’riyatda qo‘llanadiganlari beshta. Bular: **fauvlun, mafo‘iylun, fo‘ilotun, mustaf’ilun va maf’uvlotu.**

Bulardan birinchisi, ya’ni **mutadorik** (arabchadan “*bir-biriga ulanuvchi*” degan ma’noni anglatadi) “*foilun*” ruknining takroriga asoslanadi. Bu bahr nisbatan kamroq qo‘llanilgan bo‘lsa-da Navoiy, Ogahiy, Mashrab, Huvaydo kabilar she’riyatida uchraydi. Asosan 8 ruknli musamman va 16 ruknli tarmoqlariga duch kelinadi.

Kel-ma-di mi-ra-gim, qon-du-rur yu-ra-gim,

— V — V — — — V — V — —

Qon-du-rur yu-ra-gim, kel-ma-di mi-ra-gim. (Bobur)

– V – V – – – V – V – –

fo-i-lun fa-i-lun fo-i-lun fa-i-lun

Mutadoriki musammani maxbun vaznida yozilgan.

Rash-ki-xur shi-di-an var-bo'-lub tur-yu-zung,

– V – – V – – V – – V –

Fit-na-i shah-ri-kish var-bo'-lub tur-ko'-zung. (Bobur)

– V – – V – – V – – V –

fo-i-lun fo-i-lun fo-i-lun fa-i-lun

Mutadoriki musammani maxbuni muzol vaznida yozilgan.

Fauvlun asil rukni **mutaqorib** bahrini hosil qilib, asosan masnaviy va masnaviy dostonlarda qoʻllanadi (bu bahr haqida keyingi darslarda alohida toʻxtalamiz). **Mutaqorib** (arabchadan ”bir-biriga yaqinlashuv” degan maʼnoni anglatadi) ”*faulun*” asl ruknining takroriga asoslanadi. Turkiy sheʼriyatda nisbatan qadimiy vazn sanaladi. Sheriyatda ham, dostonchilikda ham keng qoʻllanilib kelingan. ”Mezon ul-avzon|”da Navoiy bu bahrning 11 vazniga toʻxtalgan. Bobur esa 42 ”Muxtasar” asarida 24 vaznini keltiradi. Shulardan 8 tasidan foydalanib kelingan.

Ni-go-rim sen-siz qa-ro-rim yo'q-dur,

V – – – – V – – – –

Qa-ro-rim sen-siz ni-go-rim yo'q-dur. (Bobur)

V – – – – V – – – –

fa-u-lun fa'-lun fa-u-lun fa'-lun

Mutaqoribi musammani aslam vaznida yozilgan.

Qa-di-sho Hi-gul-dek ni-go-rim qa-ni,

V – – V – – V – – V –

La-bi-g'un cha-dek-gul u-zo-rim qa-ni. (Bobur)

V – – V – – V – – V –

fa-u-lun fa-u-lun fa-u-lun fa-al

Mutaqoribi musammani mahzuf vaznida yozilgan.

Maf'uvlotu asli esa alohida bahrni hosil qilmaydi, balki **munsareh, muqtazab, sari'** kabi murakkab bahrlarni hosil qilishda ishtirok etadi. Bu bahrlar ham turkiy she'riyatda nisbatan kam qo'llanadi. Demak yuqorida tilgan olingan asllar orasida bizning mumtoz she'riyatimizda eng ko'p qo'llaniladiganlari uchta: **mafo'iylun, fo'ilotun, mustaf'ilun**. Bu uchala asl o'z navbatida uchta bahrni hosil qiladi.

Hazaj (arabchadan "ovozni yoqimli qilish" degani.) bahri "**mafo'iylun**" asl rukning takroridan hosil bo'lgan, mumtoz she'riyatimizda ancha ko'p qo'llanilgan vazn turidir. Navoiy bu bahrga tegishli 46 vaznni, Bobur 105 vaznni mavjudligini ko'rsatib o'tadi. Bu vazn XIV asrdan boshlab she'riyatimizdan munosib o'rin olgan bo'lsa, XX asrgacha bo'lgan she'riyatda ham keng va barqaror qo'llanilib kelingan. Ularning aksariyati asosan olti va sakkiz ruknli vaznlar hisoblanadi. **Hazaj** bahri rukni 11 xil o'zgarish (zihif)ga uchraydi va 12 xil furu' (vazn)ni yuzaga keltiradi.

№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigma
1	Zalal	Azall	fo' ~
2	Ajabb	Majjub	Fa'ul v -
3	Xatm	Axtam	Fa'uvl v ~
4	Hazf	Mahzuf	Fa'uvlun v - -
5	Qasr	Maqsur	Mafo'iyl v - ~
6	Shatr	Ashtar	Fo'ilun - v -
7	Xarb	Axrab	Maf'uvlu - - v
8	Xarm	Axram	Maf'uvlun - - -
9	Qabz	Maqbuz	Mafo'ilun v - v -
10	Kaff	Makfuf	Mafo'iylu v - - v
11	Tasbig'	Musabbag'	Mafo'iylon v - - ~
12	Axrami majjub	fa' -	

Baytdagi ruknlar soniga ko'ra vazn murabba' (to'rtta rukn), musaddas (oltita rukn) va musamman (sakkizta rukn) bo'lishi mumkin. Misollar:

*Takalluf har / necha suvrat/ta bo'lsa, an/di-n ortuqsen,
Seni jon der/la-r, ammo be/takalluf jon/di-n ortuqsen.*

v - - - v - - - v - - - v - - -

Mafo'iyun mafo'iyun maf o'iyun mafo'iyun

Hazaji musammani solim

*Qaro zulfing/ firoqinda /parishon ro'/z-gorim bor,
Yuzungning ish/tiyuqinda /ne sabru ne/ qarorim bor.*

v - - - v - - - v - - - v - - ~

Mafo'iyun mafo'iyun mafo'iyun mafo'iyun

Hazaji musammani aruz va zarb musabbag'.

(Izoh: Bu bayt vaznining to'liq nomi "Hazaji musammani sadru ibtido, hashvayn solim, aruz va zarb musabbag'" bo'lishi lozim. Biroq agar baytdagi ruknlardan sadr, ibtido, hashvlar to'liq ya'ni solim bo'lib, faqat aruz va zarb o'zgargan bo'lsa, solim ruknlarni aytmaslik ham mumkin.)

Ramal bahri fo'ilotun asl ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Mazkur aslning solim shaklidan tashqari 10 ta zihofi va 15 ta furu'i mavjud.

№	Zihof	Furu'	Rukn, paradigma
1	Jahf	Majhuf	fa' —
2	Rab'	Marbu'	Fa'ul v —
3	Batar	Abtar	Fa'lan — —
4	Hazf	Mahzuf	Fo'ilun — v —
5	Qasr	Maqsur	Fo'ilon — v ~
6	Tash'is	Musha'as	Maf'uylun — — —
7	Xabn	Maxbun	Fa'ilotun v v — —
8	Kaff	Makfuf	Fo'ilotu — v — v

9	Shakl	Mashkul	Fa'ilotu	v v – v
10	Tasbig'	Musabbag'	Fo'iliyyon	– v – ~
11	Majhufi musabbag'		Fo'	~
12	Maxbuni musabbag'		Fa'iliyyon	v v – ~
13	Abtari musabbag'		Fa'lon	– ~
14	Maxbuni mahzuf		Fa'ilun	v v –
15	Maxbuni maqsur		Fa'ilon	v v ~

Baytdagi ruknlar soniga ko'ra vazn murabba' (to'rtta rukn), musaddas (oltita rukn) va musamman (sakkizta rukn) bo'lishi mumkin. Misollar:

1. Ey jalolu /rahmatingdin /gar zalilu /gar muazzaz,

Safhayi kav/nayn o'lub o/ning tirozi/din mutarraz.

- v - - - v - - - v - - - v - -

Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun

Ramali musammani solimul arkon.

2. Qaysi bir o/zori-n aytay/ jonima ag'yorning,

Qaysi bir og'ritqanin ko'ng/limni dey dil/dorning.

- v - - - v - - - - v - - - v -

Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun fo'ilun

Ramali musammani aruz va zarb mahzuf.

3. Lolaning g'unchasidek bag'rim o'lubtur to'la qon,

Vahki, el g'ofilu kuydurdi meni dog'i nihon.

Fo'ilotun fa'ilotun fa'ilotun fa'ilon

Ramali musammani maxbuni, maxbuni maqsur

Rajaz (arabcha so 'z, "tezlik, iztirob" ma'nosini bildiradi) bahri "**Mustaf'ilun**" asl rukning takrorlanishiga asoslanadi. Navoiy "Mezon ul-avzon" da bu bahrning 13 vaznga, Bobur "Muxtasar" da 63 vaznga 51 ega ekanligini ko'rsatganlar. Anvar Hojiahmedov she'riyatimizda rajaz bahrining sakkiz ruknli to'rt vaznidangina

foydalanib kelinganini aytadi. “*Mustaf’ilun*” ruknining solim shaklidan tashqari 9 ta zihofi hamda 14 ta furu’i mavjud.

№	zihof	Furu’	Rukn, paradigma
1	Xabn	Maxbun	Mafo‘ilun v – v –
2	Tay	Matviy	Muftailun – v v –
3	Qat’	Maqtu’	Maf’uvlun – – –
4	Kabl	Makbul	Fa’uvlun v – –
5	Hazaz	Mahzuz	Fa’lun – –
6	Raf’	Marfu’	Fo‘ilun – v –
7	Xabl	Maxbul	Fa’ilatun v v v –
8	Izola	Muzol	Mustaf’ilon – – v ~
9	Tarfil	Muraffal	Mustaf’ilotun – – v – –
10	Matviyi muzoll		Mufta’ilon – v v ~
11	Maxbuni muzoll		Mafo‘ilon v – v ~
12	Maxbuni mahzuz		Fa’ul v –
13	Maxbuni muraffal		Mafo‘ilotun v – v – –
14	Matviyi muraffal		Muftailotun – v v – –

Baytdagi ruknlar soniga ko‘ra vazn murabba’ (to‘rtta rukn), musaddas (oltita rukn) va musamman (sakkizta rukn) bo‘lishi mumkin. Misollar:

1. Soqiy erur/ ishrat chog‘i /afsurda bo‘l/ma may bila,

O‘ttek chag‘ir/ keltur dag‘iy/ suhbat tutash/tur nay bila.

- - v - / - - v - / - - v - / - - v -

Mustaf’ilun mustaf’ilun mustaf’ilun mustaf’ilun

Rajazi musammani solim.

2. Kel ey pariy /ruxsorkim /haddin itib/tur ishtiyog,

Gar vaslingga/ yetkurmasang/ o‘lturgusi/dur bu firoq.

- - v - / - - v - / - - v - / - - v ~

Mustaf’ilun mustaf’ilun mustaf’ilun mustaf’ilun

Rajazi musammani muzoll.

ARUZ VA MUMTOZ SHE'RIY JANRLAR

REJA:

She'riy janrlarni farqlashda boshqa belgilar qatorida vaznning ham ahamiyati bor. She'ning hajmi, qofiyasi va mavzusidan ko'ra vaznini tahlil qilish murakkabroq, qiyinroq sanaladi. Binobarin, bu masala alohida e'tibor talab qiladi.

Quyidagi misralarni qofiyalanish, mavzu va vaznga ko'ra tahlil qilishga harakat qilamiz:

*Qarilar xotiri nozuktur, ey tiftl,
Shikastidin qilib vahm, o'lma gustox.
Unuttungmuki, atfol o'ynag'anda
Sinar oz mayl ko'rgandin qurug' shox.
No'sh aylar emish qadahni jonona to'la,
Soqiy, manga tut jomi harifona to'la,
Quy, gar xud erur sipehr paymona to'la,
Har nechaki, xoli etsam, et yona to'la.
Ul pariy ishqida bu devonani,
Eyki istarsen, kelib gulxanda ko'r.
Bir qadah ul gulni xandon ayladi,
Ey ko'ngul, nazzora qil, gul xanda ko'r.*

1. Dastlabki to'rt misra hazaji musaddasi maqsur (3-misra mahzuf) vaznida yozilgan:

Qarilar xo/tiri nozuk/tu-r, ey tiftl,

v — — — v — — — v — ~

mafo'iyun mafo'iyun mafo'iyun

Ikkinchi va to'rtinchi misralarda qofiya qo'llangan (*gustox, shox*). Mavzusiga ko'ra ijtimoiy-didaktik mazmunga ega. Mazmuni: *Ey bola, keksalarning ko'ngli nozik bo'ladi, sindirib qo'yish, ozor yetkazishdan ehtiyot bo'l. O'yin paytida qurigan shox ozgina kuch bilan sinishini yodingdan chiqarma.*

2. 5-8-misralarning vazni oldingilaridan farq qiladi:

No‘sh ay-la/r emish qadah/ni jonona/ to‘la,

-- v v - v - v -- v v -

maf’uvlu mafo’ilun mafo’iyu fa’ul

Hazaji musammani axrabi maqbuzi makfuf.

Jonona, harifona, paymona, yona so‘zlari o‘zaro qofiyalangan. Mazmuniga ko‘ra ishqiy-rindona (may haqida) she‘r. Mazmuni: *Jonona qadahni to‘ldirib ichar ekan, ey soqiy, menga ham harifona (ko‘pchilik bilan ichiladigan) qadahni to‘ldirib uzat. Falakday paymona to‘la bo‘lsa-da, yana quy. Har qancha bo‘shatsam, yana to‘ldirgin.*

3. 9-12-misralar ramali musaddasi mahzuf (maqsur) vaznida yozilgan:

Ul pariy ish/qida bu de/vonani,

- v - - - v - - - v -

fo’ilotun fo’ilotun fo’ilun

Ikkinchi va to‘rtinchi misralarda qofiya, aniqrog‘i, qofiya o‘rnida tajnis so‘zlar qo‘llangan (gulxanda – olovda, gul xanda – kulib turgun gul). She‘r ishqiy mavzuda. Mazmuni: *Ul pari ishqida yonayotgan bu devonani topishni istasang, gulxanga qara. Bitta qadah u gulni (yorni) kuldirdi. Ey ko‘nglim, nazar tashla, kulib turgan gulni ko‘r.*

Demak, matnda uchta alohida she‘r mavjud bo‘lib, ular hajmiga ko‘ra teng bo‘lsa-da, mavzusi, qofiyasi va eng muhimi, vazniga ko‘ra farq qiladi. Yuqoridagi tavsiflardan kelib chiqib ularni qit‘a, ruboiy va tuyuq janrlariga mansubligini aytish mumkin. Agar dastlabki she‘rning janrini aniqlashda qofiyalanish tartibi asosiy mezon bo‘lsa, keyingi misralar janri asosan vaznga ko‘ra aniqlanadi. Turkiy va fors-tojik mumtoz she‘riyatida ayrim janrlar o‘zlarining xos vaznlariga ega. Bular tuyuq, ruboiy va mustazoddir. Qolgan she‘riy janrlarda vazn erkin tarzda qo‘llanadi. Biroq, shuni ham qayd etish lozimki, aruzga oid manbalar, xususan, Navoiyning “Mezon ul-avzon”ida ramali musammani mahzuf (maqsur) vaznida yozilgan g‘azallarga nisbatan “turkiy”, hazaji musammani solim vaznida yozilgan g‘azallarga nisbatan “aruzvoriy” atamaları qo‘llangan. Mustazod. Alisher Navoiy mustazod janri haqida quyidagicha ma’lumot beradi: “Va yana bu xalq orasida bir surud bor ekandurkim,

hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf vaznida anga bayt bitib bog‘lab, aning misraidin so‘ngra hamul bahrning ikki rukni bila ado qilib, surud nag‘amotig‘a rost keltururlar ermish va ani “mustazod” derlar ermish” [4. 93]. Demak, mustazodning bir misrasi g‘azalning bir yarim misrasiga teng bo‘lib, yagona vaznda yozilishi bilan xarakterlanadi. Uning to‘liq misralari hazaji musammani sadru ibtido axrab, hashvayn makfuf, aruz va zarb mahzuf yoki maqsur vaznida yozilsa, orttirilgan misralari esa hazaji murabbai sadru ibtido axrab, aruz va zarb mahzuf yoki maqsur vaznida yoziladi. Boshqacha qilib aytganda, misradagi sadr va ibtido, aruz va zarb orttiriladi:

Ey husnunga zarroti jahon ichra tajalli, Mazhar sanga ashyo

Maf’uvlu mafo’iylu mafo’iylu fa’uvlun, maf’uvlu fa’uvlun.

Sen lutf bila kavn-u makon ichra muvalli, Olam sanga mavlo.

Maf’uvlu mafo’iylu mafo’iylu fa’uvlun maf’uvlu fa’uvlun.

Ushbu misralarni jadvalda quyidagi tarzda ko‘rsatish mumkin:

1-misra	<i>Ey husnun</i>	<i>ga zarroti</i>	<i>jahon ichra</i>	<i>tajalli</i>
paradigma	– – V	V – – V	V – – V	V – –
rukni	<i>Maf’uvlu</i>	<i>mafo’iylu</i>	<i>mafo’iylu</i>	<i>fa’uvlun</i>
Orttirilgan qismi	<i>Mazhar sa</i>			<i>ga ashyo</i>
paradigma	– – V			V – –
rukni	<i>Maf’uvlu</i>			<i>fa’uvlun</i>
2-misra	<i>Sen lutf</i>	<i>bila kavn-u</i>	<i>makon ichra</i>	<i>muvalli</i>
paradigma	– – V	V – – V	V – – V	V – –
rukni	<i>Maf’uvlu</i>	<i>mafo’iylu</i>	<i>mafo’iylu</i>	<i>fa’uvlun</i>
Orttirilgan qismi	<i>Olam sa</i>			<i>nga mavlo</i>
paradigma	– – V			V – –
rukni	<i>Maf’uvlu</i>			<i>fa’uvlun</i>
Vazn nomi	Ibtido-axrab	Hashvayn -makfuf		Zarb-mahzuf

Demak, vaznning to‘liq nomi ***hazaji musammani sadr-u ibtido axrab, hashvayn makfuf, aruz va zarb mahzuf.***

Fors-tojik va turkiy she'riyatning g'azaldan keyingi o'rinda turuvchi eng sermahsul va sevimli janrlaridan biri ruboiydir. Abu Abdullo Ro'dakiy, Ibn Sino, Nosir Xusrav, Umar Xayyom kabi mutafakkir shoirlarning o'lmas merosi tufayli shakllanib, kamolga yetgan mazkur janr XIV asr oxiri va XV asr boshlarida turkiy adabiyotga ham kirib keldi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, turkiy tildagi dastlabki ruboiy Sayfi Saroyi asarlarining Leyden universitetida (Gollandiya) saqlanadigan yagona qo'lyozmasida uchraydi. Mazkur to'rtlikning janri ko'rsatilmagan bo'lsa-da, to'rt misradan iborat ekanligi, qofiyalanishi (a, a, b, a), falsafiy-didaktik mazmuni va eng muhimi, vazniga ko'ra ruboiy janri talablariga javob beradi:

Kim keldi / esa jahon/da, shak yo'qki / ketar,

-- v / v - v - / v -- v / v -

Maf'uvlu mafo'ilun mafo'iyu fa'ul

Oqil ke/libon bu yer/da ko'p xayr / etar.

-- v / v - v - / v -- v / v -

Maf'uvlu mafo'ilun mafo'iyu fa'ul

Sen eygu/lu-k et dag'i / tengizg'a sol/g'il,

-- v / v - v - / v ---- / -

Maf'uvlu mafo'ilun mafo'iylun fa'

Yozida / senga yaqin / bi-l ul xayr / yetar.

-- v / v - v - / v -- v / v -

Maf'uvlu mafo'ilun mafo'iyu fa'ul

Ko'rinib turibdiki, to'rtlikning 1-, 2- va 4-misralari bir xil – **hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi majbub** vaznida, uchinchi misra esa **hazaji musammani axrabi (1) maqbuzi (2) solimi (3) axrami majbub (4)** vaznida yozilgan. O'zbek adabiyotshunosligi, she'rshunosligi ilmining dastlabki manbai bo'lmish Ahmad Taroziyning "Funun ul balog'a" asarida to'rtlik shaklida yozilgan she'rlar vaznidan va mazmunidan qat'i nazar "ruboiy" atamasi bilan yuritilgan: "Ruboiy to'rt misra' bo'lur. Avvalg'i va ikkinchi va to'rtinchi misraida qofiya keltururlar. Va uchinchi misrai ixtiyoridur". Shu bilan birga, Taroziy tuyuqni ruboiyning bir turi sifatida ko'rsatadi: "Va ruboiyning bir nav'i taqi bo'lur. Oni mujannas derlar.

Aningdek bo' lurkim, ruboiyning qofiyasida tajnis rioyat qilurlar". Bu holatlar XV asrning boshlarida hali ruboiy janri nazariy hamda amaliy jihatdan turkiy she'riyatga to'liq singib ketmaganligidan, to'rtlik shaklida yozilgan she'rlarning janriy rang-barangligi aniq ajratib olinmaganligidan dalolat beradi. Shu tufayli bo'lsa kerak, Mavlono Gadoyi va Mavlono Lutfiy qalamiga mansub bo'lgan she'rlar, garchand qofiyasi va tajnis qo'llanishi, ba'zan esa vazniga ko'ra farqlansa-da, umumiy nom bilan "to'rtlik" sifatida tilga olinadi, gohida esa noto'g'ri tasnif etiladi. Alisher Navoiy tuyuq haqida "sa'y qilurlarkim, tajnis aytilg'ay va ul vazn ramali musaddasi maqsurdir", deb yozadi. Bobur "Muxtasar"da o'ziga qadar o'zbek she'riyatida yaratilgan tuyuqlarni tasnif qilib to'rt tur yoki "nav"ga ajratadi:

1. "Biri ulkim har uch qofiyada tajnis rioyat qilurlar".

2. "Yana biri ulkim qit'adek burung'i baytning avvalqi misrasida qofiya rioyat qilmay baytlarning qofiyasida tajnis keltururlar (ya'ni, ikkinchi va to'rtinchi misrada tajnis qo'llanadi)".

3. "Yana biri ulkim tajnis rioyat qilmay, uch qofiya bila ayturlar".

4. "Yana biri ulkim tajnis rioyat qilmay ikki qofiya bila ayturlar" Demak, Navoiy ham, Bobur ham tuyuq janrining asosiy belgisi sifatida aruzning ramali musaddasi maqsur (mahzuf) (paradigmasi – fo'ilotun, fo'ilotun, fo'ilon (fo'ilun)) vaznida yozilishini ko'rsatadi. Tajnis qo'llanishi, qo'llanmasligi yoki ularning soni tuyuqning alohida turlarini tashkil etadi.

Ruboiy. Ruboiy janri aruz tizimining hazaj bahriga tegishli bo'lgan 24 xil vaznda yoziladi. Bu vaznlar qaysi rukn bilan boshlanishiga ko'ra shartli ravishda axram (maf'uvlun, ---) va axrab (maf'uvlu -- V) shajaralariga bo'linadi.

Har bir shajara (lug'aviy ma'nosi "daraxt")da 12 tadan vazn mavjud bo'lib, ularda mafo'iylun aslining solimi hamda quyidagi zihof va furu'lari ishtirok etadi:

maf'uvlu – axrab;

maf'uvlun – axram;

mafo'ilun – maqbuz;

mafo'iylu – makfuf;

fo'ilun – ashtar;

fa' – axrami majbub;

fo' – azall;

fa'ul – majbub;

fa'uvl – axtam.

MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. «Hijo»larning klassik she'r o'lchovi – «aruz»da ritmik birlik sifatidagi ahamiyati, turlari va bo'g'inlardan farqli jihatlarini bilib oling. Quyidagi baytni bo'g'in va hijolarga ajratib farqli jihatlarini aniqlang.

Yorning vasli emas ozorsiz,

Gulshan ichra gul topilmas xorsiz. (Nodira)

Xoki poyi yaxshilar bo'l xok bo'lmasdan burun,

Bu qaro er bag'ri senga chok bo'lmasdan burun. (Huvaydo)

2. «Juzv» aruzda nimani anglatadi. «Sabab», «Vatad», «Fosila» juzvlarining o'xshash va farqli jihatlarini o'rganing. Quyidagi bayt vaznini ruknlarini juzv jihatidan tahlil qiling.

Ne baloli charx ekan ushbu dun manga hajrdin vatan ayladi,

Vatan ichra bor na tirikligim yana dardidin kafan ayladi. (Uvaysiy)

3. «Fa-u-lun»ning «sal» (buzish) zixofi bilan o'zgartiring, «fa'-lun» ni hosil qiling va shu asosida quyidagi bayt vaznini aniqlang.

Arzimni aydim bodi sabo g'a,

Yetkursa xolim ul dilrabog'a. (Mashrab)

4. «Fa-u-lun» aslidan «Hazf» (tashlash) usulida «fa-al» zixofini qanday xosil qilinishini aniqlang va shu asosida quyidagi bayt vaznini belgilang.

Labing sori tokim nazardur manga,

Yosh o'rnida xunu jigardur mango (Navoiy)

5. «Fa-u-lun» aslidan «qasr» (qisqa qilish) usuli bilan «fa-u(v)l» zixof ko'rinish yasang va shu asosida quyidagi bayt vaznini aniqlang.

Meni ishqdin man' etar soda shayx,

Dema soda shayx, aytkim loda shayx. (Navoiy)

6. «Fa-u-lun» aslidan «saram» (old tishini sindirish) yo'li bilan «fa'-lu» zixofini yasang va tushintiring.

Ishq g'amidin asru xazinmen,

Sabr komidin asru g'aminmen. (Bobur)

7. Hazaj bahrini qanday hosil bo'lishini bilib oling va quyidagi bayt vaznini aniqlang.

Ajab majnun erurman dasht ila saxrog'a sig'mamdur,

Dilim daryoyi nurdur mavj urib dunyog'a sig'mamdur. (Mashrab)

8. «Ma-fo-iy-lun»dan «Ma-fo-iy-lon» zixofi qanday yasalishini tushinib oling va shu asosida quyidagi bayt vaznini aniqlang.

Qaro zulfiing firoqida parishon ro'zgorim bor,

Yuzingning ishtiyoqinda ne sabru ne qarorim bor. (Bobur)

9. «Ma-fo-iy-lun» aslidan «xarm» (burnini kesish) usulida xosil qilingan «maf'-u-lun» zixofini tushuntiring va shu asosida quyidagi bayt vaznini aniqlang.

Mehnatu alamlarg'a mubtalo Uvaysiyman,

Qayda dard eli bo'lsa oshno Uvaysiyman. (Uvaysiy)

10.«Ma-fo-iy -un» aslidan «xarb» (vayron qilish) yo'li bilan xosil qilinadigan «Maf'-u-lu» zixofi kanday bajariladi.

To yuzin tuda ko'rdum, bo'lmish manga kom uyqu,

Lekin g'amidin bo'lmish ko'zimga xarom uyqu. (Navoiy)

10. «Ma-fo-iy -un» aslidan «Hazf» (tashlash) yo'li bilan xosil qilinadigan «faulun» zixofi qanday Hosil qilinishini bilib oling va shu asosda quyidagi bayt vaznini aniqlang.

Firoqingg'a meni soldi qaroqing,

Na hojat qiynasa emdi firoqing. (Lutfiy)

11. «Ma-fo-iy-un» aslidan «qasr» (qisqa qilish) yo'li bilan xosil qilinadigan «Mafoiy-lu» zixofi qanday hosil qilinishini bilib oling va shu asosda quyidagi bayt vaznini aniqlang.

Ajalning dastidan yuz dodu faryod,

Ki, umrim Hosilin berdi barbod. (Nodira)

12. Ramal bahrini qanday Hosil bo'lishini bilib oling va quyidagi bayt vaznini aniqlang.

Bir pari men telbaki husnig 'a moyil qilg 'udektur,

Kuzum ichra er tutub, ko'nnglimda manzil qilg 'udektur. (Bobur)

14. «Fo-i-lo-tun» asdidan «xizf» (tashlash) yo'li Bilan «fo-i-lun» zixofini yasang va va shu asosida quyidagi bayt vaznini aniqlang.

Davlating boridadurlar barcha olam oshno,

Qaytgach davlat jaxonda kam topilur oshno. (Munis)

15. «Fo-i-lo-tun» aslidan «shakl» (tushovlash) usulida «failotu» zixofini yasang va izohlang.

Kechalar emas falakni yorug' aylagan setora,

Chiqar ohim otashidin necha sharora. (Furqat)

16. «Fo-i-lo-tun» aslidan «xabn» (qisqa qilish) usulida «fa-i-lo-tun» zixofini yasang va qanday atalishini ayting.

Pahlavon erdi menging yorimu bir sho'x Anisim,

Biri uldiyu biri idti, ishim bo'ldi taassuf. (Navoiy)

16. «Fo-i-lo-tun» aslidan «qasr» (qisqa qilish) usulida «fo-i-lon» zixofini yasang va qanday atalishini ayting.

Kecha oydin, mavjli dengiz, kuy to'kar bedor sarv,

Oy kelib sarv uzra qo'ndi, bo'ldi oyruksor sarv. (E.VoHidov)

17. Rajaz bahrini qanday Hosil bo'lishini bilib oling va quyidagi baytlar vaznini aniqlang.

Bir kun meni ul qotile majnunshior o'lturg'isi,

Usruk chiqib javlon urib devonavor o'lturg'isi. (Navoiy)

Bir tanga sotqay bir qurut,

Insofi yo'q tarror ekan. «Tanobchilar»dan

18. «Mus-taf'i-lun» aslidan «tayy» zixofi Bilan o'zgarishga uchragan «mufta-i-lun» zixofini qanday yasalishini bilib oling va shu asosda quyidagi bayt vaznini aniqlang, ifoda eting.

Qoshig'a borg'ali ko'ngul o'ziga kelmadi netay,

Yuzini ko'rgali ko'zum ko'ziga ilmadi netay. (Bobur)

19. «Mus-tafʼ-i-lun» aslidan «xabn» zixofi bilan oʻzgarishga uchragan «mafo-i-lun» zixofini qanday yasalishini bilib oling va shu asosda quyidagi bayt vaznini aniqlang va ifoda eting.

Ko'zdin to'kildi qon yoshim, men muhtalo qayga boray,

Raxm aylamas ul maxvashim men muhtalo qayga boray. (OgaHiy)

20. «Mus-tafʼ-i-lun» aslidan «izola» zixofi bilan oʻzgarishga uchragan mustafʼ-i-lon» zixofini qanday yasalishini bilib oling va shu asosda quyidagi bayt vaznini aniqlang, ifoda eting.

Lutf aylab, ey payki sabo, Holimni sultoning'a ayt,

Ya'niki, jonim dardini ishqida jononimg'a ait. (Ogahiy)

21. «Mus-tafʼ-i-lun» aslidan «tayy» va «xabn» zixofi bilan oʻzgarishga uchragan «ma-fo-i-lun» zixofini qanday yasalishini bilib oling va shu asosda quyidagi bayt vaznini aniqlang, ifoda eting.

Ey begim, Ushbu yuz degul, shams bila qamarmudur?

Ey begim, Ushbu so'z degul, shaHd bila shakarmudur? (Atoiy)

23. «Mus-tafʼ-i-lun» aslidan «xabn» zixofi bilan oʻzgarishga uchragan «mafo-i-lun» zixofini qanday yasalishini bilib oling va shu asosda quyidagi bayt vaznini aniqlang, ifoda eting.

Amaliy mahsgʻulot uchun savollar

1. Aruz sheʼr tizimiga oid asosiy tushunchalar haqida maʼulmot bering?
2. Hijo barmoq sheʼr tizimidagi boʻgʻindan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?
3. Hijolarning turlari haqida maʼlumot bering?
4. Rukn tushunchasi nimani ifodalaydi?
5. Asl ruknlar deb nimaga aytiladi va ularning turini ayting?
6. Bahr nima? Ular qanday hosil boʻladi?

7. Turkiy she'riyatda qaysi bahrlar ko'p qo'llaniladi?

Amaliy mashg'ulotni boshlashdan avval o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat etilib, ma'ruza mashg'ulotlarida olingan bilimlar mustahkamlanadi:

Aruz vaznining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

Aruzning turkiy adabiyotga kirib kelishi haqida ma'lumot bering?

Hijo va bo'g'inning farqi nimada?

Qisqa hijo deb nimaga aytiladi?

Cho'ziq hijo qanday hosil qilinadi?

O'ta cho'ziq hijo deb nimaga aytiladi? Misollar keltiring?

Rukn va turoqning o'zaro o'xshash va farqli jihatlari nimalarda ko'rinadi?

Asl ruknlar haqida ma'lumot bering?

Bahr nima? Bahrlar qanday hosil bo'ladi?

Turkiy adabiyotda qaysi bahrlarga ko'proq murojaat etiladi?

Tuyuq janri va uning vazn xususiyatlari haqida qanday fikr va ma'lumotlarni bilasiz?

Mustazod janri va uning vazn xususiyatlari haqida qanday fikr va ma'lumotlarni bilasiz?

Mustazod janridagi ushbu misralarni jadvalda tahlil qiling:

Din ofati bir mug'bachayi mohliqodur, mayxora-vu bebok,

Kim ishqidin oning vatanim dayri fanodur, sarmast-u yaqom chok.

1-misra				
paradigma				
rukni				
2-misra				
paradigma				
rukni				
Orttirilgan qismi				
Vazn nomi	Asdr-ibtido	hashvayn		Aruz-zarb

Savollarga javob olingandan so'ng quyidagi g'azal namunalarining hijolari, rukn va bahrlari aniqlanadi. Taqti'si chiziladi.

Ochmagay erdi jamoli olam aro koshki

Solmag'ay erdi bori olamg'a g'avg'o koshki.

Navoiy

Oshiq o'ldim bilmadi yor o'zgalarga yor emish

Olloh, olloh, ishq aro mundoq bolalar bor emish.

Navoiy

YOg'lig'ing ey kim, tikorsen igna mug'gonini qil,

Naqsh etarda tori oning rishtai jonimni qil.

Navoiy

CHarxning men ko'rmagan jabru jafosi qoldimu

Xasta ko'nglum chekmagan dardu balosi qoldimu.

Bobur

Topshiriq:

Ramal, hazaj, rajaz va mutaqorib bahrlarida yozilgan g'azallardan namunalar topib kelish.

GLOSSARIY

(tushunchalar sharhi)

Abjad – I. Tarixiy sanalarni ifodalashning Sharq xalqlari orasidagi o‘ziga xos usuli. Unda sanalar raqamlar bilan emas, harflar yoki harflar ishtirokida hosil bo‘luvchi so‘z va jumlar vositasida ifodalanadi. Abjad hisobida harflarning maxsus tartibi mavjud. 28 ta harf jami sakkizta so‘zda jamlanadi. Bular: abjad, havvaz, huttiy, kalaman, sa’fas, qarashat, saxxaz, zazag‘. Raqamlar 1 dan 9 gacha, 10 dan 90 gacha, 100 dan 1000 gacha har bitta harfga biriktiriladi.

II. Abjad hisobida harflar tartibidagi dastlabki to‘rtta harfni (alif, be, jim va dol) ifodalovchi so‘z.

Afo‘iyl va tafo‘iylar – Aruzda so‘z va jumalarning vaznini ifodalash uchun qo‘llanuvchi maxsus so‘zlar. A. lar “fa’ala” so‘zidan hosil qilinadi, lug‘aviy ma’noga ega emas.

Ajuz – q. Zarb.

Amiq – aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. Mafo‘iylun va fa’uvlun ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi.

Ariz – aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. Fo‘ilun va fo‘ilotun ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. “Yana ikki bahrkim Ariz bila Amiqdur, tavil doirasidin hosil bo‘lur, ul g‘ayri mashhurdur”. (“Muxtasar”)

Aruz – I. She’riy vaznlar tizimi. VIII asrda arab filologi Xalil ibn Ahmad tomonidan asos solingan. O‘zbek mumtoz she’riyatining asosiy vazni. O‘zbek adabiyotiga XI asrdan boshlab kirib kelgan. Aruzda yozilgan dastlabki asar Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostoni. Aruz vaznida hijolar sifati, ya’ni cho‘ziq yoki qisqaligining muayyan tartibda takrorlanishiga asoslaniladi.

1. Arabiston yarim orolida joylashgan bir vodiyning nomi bo‘lib, u vodiydagi kishilarning asosiy mashg‘uloti vaqtinchalik uy-chodir tikib sotishdan iborat. Aruz tizimidagi atamalarining ko‘pchiligi shu vodiylar xalqining urf-odatlarini, ashyolari nomidan olingan.

2. Uyning (chodirning) asosini tashkil etuvchi ustunlar – ruknlardan birining nomi. Ayrim olimlarning fikriga ko‘ra, vaznning nomi aynan shu so‘zdan olingan.

3. Qays Roziy “Al-Mu’jam” asarida mazkur atamaning etimologiyasini “arz qilmoq” so‘zi bilan bog‘lagan.

II. Baytdagi ruknlardan birining maxsus nomi. Birinchi misraning oxirgi rukni. **Aruzvoriy** – Navoiyning “Mezon ul-avzon”ida hazaji musammani solim vaznida yozilgan g‘azallarga bitilgan qo‘shiq (surud) shu atama bilan nomlanadi.

Asllar (ko‘pligi usul) – Juzvlarni turli tartibda qo‘shish natijasida Xalil ibn Ahmad tomonidan hosil qilingan dastlabki ruknlar. Asllar sakkizta: Fa‘uvlun, Fo‘ilun, Mafo‘iylun, Fo‘ilotun, Mustaf‘ilun, Maf‘uvlotu, Mutafo‘ilun, Mafo‘ilatun.

Bahr – (arabcha – dengiz, ko‘pligi buhur) Aruz tizimida ruknlarning takroridan hosil bo‘luvchi vaznlar turkumi. Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida 19 ta, Boburning “Muxtasar”ida esa “ariz” va “amiq” bahrlari bilan birga 21 ta bahr keltirilgan.

Bayt (ko‘pligi abyot) – I. Arab tilida uy ma’nosini ifodalaydi. Xalil Ibn Ahmad she’rning eng kichik qismini ham shu so‘z bilan nomlagan. II. Ikki misradan iborat bo‘lgan she’r bo‘lagi.

Basit – aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. Mustaf‘ilun va fo‘ilun ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan mazkur bahr arab she’riyatiga xos deb qaralgan.

Doira – Aruz metodikasida bahrlarni yaxshi tushunish va eslab qolish uchun bir-biriga yaqin bo‘lgan bahrlar kiritiladigan chizma. Unda misra, uning afo‘iylari hamda bahr nomlari kiritiladi. Misrani qaysi so‘zdan boshlab o‘qishga ko‘ra turli bahrlar hosil bo‘ladi. “Aruziylar buhur (bahrlar)ning tafkiki uchun doira rasm qilurlar. Ul doiraning gardida vazn, vazn bahrikim o‘zga buhur andin fakk bila hosil bo‘lur, satrlar ul vaznning ruknlarining har qaysi juzvidin qaysi bahr hosil bo‘lurini ko‘rsaturlar”. (“Muxtasar”)

Doirai mujtaliba – Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri (lug‘aviy ma’nosi jalb etuvchi, o‘ziga tortuvchi). Mazkur doira hazaj, rajaz, ramal bahrlarini birlashtiradi. **Doirai mujtami’a** – Aruz doiralaridan biri bo‘lib, sari’, jadid, qarib, munsareh, xafif, muzore’, muqtazab, mujtass, mushokil bahrlarini birlashtiradi. Manbalarda bu doira Alisher Navoiy tomonidan yaratilganligi qayd etiladi. “Bu

mazkur boʻlgan toʻqquz asl bahrning solimini...bir doirai azimada jamʻ qilib, har birining oʻrnigʻa alohida misol kelturub, toʻqqiztasini yana bir misraʻdin ham istixroj qilib, ul “Doirai mujtamiʻa” deyildi va bu doira rasmi zamon zurafosidin baʻzining xayoligʻa kelib erdi, ammo faqir anga tartib berdim”. (“Mezon ul avzon”) Biroq Boburning fikricha, bu doirani Xoʻja Nosir “Meʻyor ul-ashʻor”da “Doirai mushtabihai solim” nomi bilan keltirgan.

Doirai munfarida – Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri (lugʻaviy maʻnosi yakka, yolgʻiz, yagona). Mazkur doira mutaqqorib bahridan tashkil topgan. Doirai muntaziʻa – Shams Qays Roziy tomonidan yaratilgan aruz doiralaridan biri. Mazkur doira qarib, xafif, mushokil, sariʻ, jadid bahrlarini birlashtiradi.

Doirai muttafiqa – Xalil ibn Ahmadning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy tomonidan yaratilgan aruz doiralaridan biri (lugʻaviy maʻnosi birlashgan, hamroh boʻlgan). Mazkur doira mutaqqorib (faʻuvlun), mutadorik (foʻilun) bahrlarini birlashtiradi.

Doirai muxtalifa – Shams Qays Roziy tomonidan yaratilgan aruz doiralaridan biri. Bu doirada olim munsareh, muzoreʻ, muqtazab va mujtass bahrlarini birlashtirgan. **Doirai mushtabiha** – Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri (lugʻaviy maʻnosi oʻxshash). Mazkur doira sariʻ, munsareh, xafif, muzoreʻ, muqtazab, mujtass bahrlarini birlashtiradi.

Doirai muʻtalifa – Xalil ibn Ahmad yaratgan doiralardan biri. Mazkur doira vofir va komil bahrlarini birlashtirgan.

Fosila – (arabcha maydon, palos) Aruz tizimidagi juzvlardan birining nomi. Toʻrt va besh harfli juzv. Fosila ikki xil boʻladi: 1. Fosilai sugʻro (kichik fosila) – uch harakatli va bir sokin harfdan iborat. 2. Fosilai kubro (katta fosila) – toʻrt harakatli va bir sokin harfdan iborat.

Fozila – ayrim manblarda (“Aruzi Sayfiy”) aruz tizimidagi juzvlardan birining nomi. Ikki turga boʻlinadi:

1. Fozilai sugʻro – besh mutaharrik (harakatli) va bir sokin harfdan iborat juzv boʻlib, toʻrt qisqa bir choʻziq hijo (v v v v –) ni ifodalaydi.

2. Fozilai kubro – olti mutaharrik va bir sokin harfdan iborat juzv bo‘lib, besh qisqa, bir cho‘ziq hijo (v v v v v –)ni ifodalaydi (Bu haqda qarang: Toirov U. Farhangi istilohoti aro‘zi Ajam. – Dushanbe: Maorif, 1991. – S. 418.). “Ikki harfli juzvni sabab deb, uch harfli juzvni vatad deb, to‘rt harfli juzvni fosila deb va besh harfli juzvni fozila deb atadilar...”. (“Aruzi Sayfiy”)

Furu’ – aruz ilmida solim ruknlarning turli tarzda o‘zgartirishi (qarang: zihof) natijasida hosil bo‘ladigan tarmoq ruknlar. “Bilgilki har tag‘ayyurkim usulg‘a kirar ani “zihof” derlar. Ul rukni mug‘ayyarni muzohafu furu’ derlar”. (“Muxtasar”) Hazaj – Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi.

Hazaj bahri mafo‘iylun ruknining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Bu bahrning ikki shakli dostonchilikda qo‘llanadi

I. Hazaji musaddasi mahzuf (maqsur) (Mafo‘iylun mafo‘iylun fa‘uvlun (mafo‘iyl)). Nizomiyning “Xusrav va Shirin” dostoni tufayli shuhrat qozongan bu vazn “Xamsa”lardagi ikkinchi dostonlarga xos bo‘lib, unda ishqiy sarguzasht sujetlar bayon etiladi. Amir Xusrav Dehlaviyning “Shirin va Xusrav”, Jomiyning “Yusuf va Zulayho”, Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonlari ham shu vaznda yozilgan. Mazkur vazn turkiy adabiyotda keng iste‘molda bo‘lgan. Jumladan, Xorazmiy “Muhabbatnoma”si va uning naziralari, Sayfi Saroyining “Suhayl va Guldursun”, Haydar Xorazmiyning “Gul va Navro‘z” dostonlari shu vaznda yozilgan.

II. Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf (maqsur) (Mafo‘uvlu mafo‘ilun fa‘uvlun (mafo‘iyl)). Xamsalarning uchinchi dostonlari shu vaznda bo‘lib, ko‘proq ishq iztiroblari, dard va mahzun ohanglarni ifodalashga mo‘ljallangan. Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy va Alisher Navoiyning Layli va Majnun haqidagi dostonlari, Xoju Kirmoniyning “Gavharnoma”si shu vaznda yozilgan.

Harakatli harf – Qisqa unlilar (a, i, u) bilan qo‘shib talaffuz qilinuvchi harflar. Masalan: ka-ra-mi, sa-ma-ra.

Hijriy yil hisobi – musulmon davlatlarida amalda bo‘lgan yil hisobi. Muhammad (a.s.)ning Makkadan Madinaga hijrat qilgan (ko‘chib o‘tgan) yillaridan (melodiy 622-yil) boshlab hisoblanadi. Hijriy yil hisobi oy kalendariga, ya‘ni Oyning Yer atrofidagi davriy harakatiga asoslanadi. Bunda Oyning bir aylanishi (29-30 kun)

bir oy, 12 aylanishi bir yil deb hisoblanadi. H. y. h.da bir yil 354-355 kunga teng keladi. Shuning uchun har 33 yilda H. y. h. melodiylar yil hisobidan 1 (bir) yil oldinga o'tadi. Hijriy sanani melodiylar sanaga quyidagi amal bilan o'tkazish mumkin: $M = (H - H/33) + 622$. Bunda H - hijriy, M - melodiylar yil.

Hashv (hashvayn) – Aruz vaznida baytdagi ruknlarning maxsus nomi. Birinchi va ikkinchi misralarning o'rtadagi ruknlari.

Ibtido – (arabcha – boshlanish). Aruz vaznida baytdagi ruknlardan birining maxsus nomi. Ikkinchi misraning birinchi rukni.

Imola – Taqte' ilmida qisqa hijoni cho'ziq hijoga yoxud cho'ziq hijoni o'ta cho'ziq hijoga aylantirish uchun unli tovushni cho'zib talaffuz etish hodisasi.

Juzv – Arab tilida qism ma'nosini bildirib, jonsiz predmetlarga nisbatan qo'llanadi. Aruz she'riy tizimida arab alifbosidagi harakatli (fatha, kasra, zamma) yoki sokin harflarning birga qo'llanishidan hosil bo'ladigan ruknning kichik bo'lagi. Juzvlar uch xil: sabab, vatad va fosila.

Jadid – (arabcha yangi) Muttafiq ul-arkon guruhiga kiruvchi aruz bahrlaridan biri bo'lib, fo'ilotun fo'ilotun mustaf'ilun ruknlaridan hosil bo'ladi. Mazkur bahr Xalil ibn Ahmadning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy tomonidan kiritilgan. Musaddas (oltilik) bahrlar tarkibiga kiradi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Komil – Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan Muttafiq ul-arkon bahrlardan biri. Mutafo'ilun ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Kvantitativ vaznlar – (nemischa “miqdor”). Misralardagi cho'ziq va qisqa hijolarning muayyan tartibda takrorlanishiga asoslaniladigan she'riy tizimlar. Bunday vaznlar manbalarda metrik (metr – o'lchov) vaznlar nomi bilan ham yuritiladi. Hind, arab, fors-tojik, grek va yunon she'riyatidagi vaznlar, shu jumladan, aruz ham kvantitativ she'riy tizimlar sirasiga kiradi.

Kvalitativ vaznlar (lotincha “sifat, urg'uli”). Misralardagi hijolar miqdorining tengligi, urg'ularning muayyan tartibiga asoslaniladigan she'riy tizimlar. Shunga ko'ra, ular uchta asosiy guruhni tashkil etadi:

1. Sillabik (bo‘g‘in) – bo‘g‘inlar yoki hijolar sonining tengligiga asoslanuvchi vaznlar.

2. Tonik (urg‘u) – urg‘uli bo‘g‘inlarning muayyan tartibiga asoslanuvchi vaznlar. 3. Sillabik-tonik (bo‘g‘in-urg‘u) – bo‘g‘in va urg‘ularning miqdori hamda muayyan tartibiga asoslanuvchi vaznlar. Rus, fransuz, polyak, serb va boshqa xalqlar she‘riyati, shu jumladan, o‘zbek she‘riyatidagi barmoq she‘riy tizimi kвалитativ she‘riy tizimlar sirasiga kiradi.

Madid – Aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. Fo‘ilotun va fo‘ilun ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan mazkur bahr arab she‘riyatiga xos deb qaralgan.

Masnaviy – (arabcha “ikki” sanoq sonini bildiruvchi “isnan” so‘zidan yasalgan bo‘lib, ikkilik ma‘nosini ifodalaydi). Sharq mumtoz she‘riyatida har juft misra o‘zaro butunlikni hosil qiluvchi, ya‘ni qofiyalanuvchi she‘riy shakl. O‘rta asrlarda yirik hajmli dostonlarga nisbatan ham, ikkilik shaklida yozilgan kichikroq hajmdagi she‘rlarga nisbatan ham masnaviy atamasi qo‘llangan. Hozirgi adabiyotshunoslikda bu atama janr va she‘riy shakl ma‘nosida qo‘llanadi.

Mufrad zihoflar – (arabcha yakka, yolg‘iz) faqat bir amal bilan o‘zgarishga uchraydigan zihoflar. Bularga qabz, qasr, hazf, salm, qat‘, xabn, kaff, xarm, hazaz, tash‘is, tasbig‘, tazyil, tayy, asb, tarfil, izmor, vaqf, kashf, ssalm, jabb, raf‘, jazm (xazm), g‘azb kiradi.

Muhabbatnoma – “Va yana ham turk ulusida bir surud (qo‘shiq)durkim, ani “Muhabbatnoma” derlar va ul hazaji musaddasi maqsur bahridadur va holo matrukdur” (“Mezon ulavzon”)

Mujtass – aruz tizimidagi muxtalif ul-arkon bahrlardan biri fors-tojik va turkiy she‘riyatda eng ko‘p qo‘llangan bahrlardan biri. Mustaf‘ilun va fo‘ilotun ruknlarining qo‘shilishidan hosil bo‘ladi.

Munsareh – aruz tizimidagi muxtalif ul-arkon bahrlardan biri. Mustaf‘ilun va maf‘uvlotu ruknlarining qo‘shilishidan hosil bo‘ladi.

Muqtazab – aruz tizimidagi muxtalif ul-arkon bahrlardan biri. Munsareh bahrining teskari tartibi, ya'ni maf'uvlotu va mustaf'ilun ruknlarining qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Murabba' – (arabcha to'rtlik) 1. Baytdagi ruknlar soniga ko'ra farqlanuvchi vazn shakllaridan biri. Bir baytda to'rtta rukn qo'llanadigan vaznlarning nomi.

1. Banddagi misralar soniga ko'ra farqlanadigan musammat she'riy shakllaridan biri. Har bandi to'rt misradan iborat. Murakkab bahr – muxtalif ul-arkon, ya'ni ikki xil asl ruknning qo'shilishidan hosil bo'ladigan bahrlarga nisbatan qo'llanadigan atama. **Murakkab zihoflar** – (arabcha tarkibli) ikki va undan ortiq amal bilan o'zgarishga uchraydigan zihoflar. Masalan: sarm, xarb, shatr, hajf (jahf), shakl, kabl, xabl, aql, naqs, qatf, xazl, vaqs, xatm, batr, rab', taxli', jad', qasm zihoflari.

Musaddas – (arabcha oltilik)

1. Baytdagi ruknlar soniga ko'ra farqlanuvchi vazn shakllaridan biri. Bir baytda oltita rukn qo'llanadigan vaznlarning nomi.

2. Banddagi misralar soniga ko'ra farqlanadigan musammat she'riy shakllaridan biri. Har bandi olti misradan iborat.

Musamman – (arabcha sakkizlik)

1. Baytdagi ruknlar soniga ko'ra farqlanuvchi vazn shakllaridan biri. Bir baytda sakkizta rukn qo'llanadigan vaznlarning nomi.

2. Banddagi misralar soniga ko'ra farqlanadigan musammat she'riy shakllaridan biri. Har bandi sakkiz misradan iborat.

Mustazod – bir misrasi g'azalning bir yarim misrasiga teng bo'lib, yagona vazngda yoziladigan she'riy janr. Uning to'liq misralari hazaji musammani sadru ibtido axrab, hashvayn makfuf, aruz va zarb mahzuf yoki maqsur vaznida, orttirilgan misralari esa hazaji murabbai sadru ibtido axrab, aruz va zarb mahzuf yoki maqsur vaznida yoziladi. Boshqacha qilib aytganda, misradagi sadr va ibtido, aruz va zarb orttiriladi. **Mutadorik** – Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan Muttafiq ul-arkon bahrlardan biri. Fo'ilun ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Mutalavvun – arabcha soʻz boʻlib, “rang-barang” , “turlanuvchi” maʼnolarini ifodalaydi. Istiloh sifatida esa bu atama sheʼrni bir necha vaznda oʻqish sanʼatini nazarda tutadi. Bunga bayt tarkibidagi hijolarni choʻziq yoki qisqa talaffuz etish, hijolarni ajratib yoki qoʻshib oʻqish orqali erishiladi. “...bu aningtek boʻlurkim, sheʼre ayturlarkim, ikki vazn birla oʻqusa boʻlur”. (“Funun ul-balogʻa”)

Mutaqorib – Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi. Mutaqorib bahri faʼuvlun ruknining takrorlanishidan hosil boʻladi. Bu bahrning mutaqoribi musammani mahzuf (maqsur) (Faʼuvlun faʼuvlun faʼuvlun faʼul (faʼuvl)) shakli dostonchilikda qoʻllanadi. Bu vazn Firdavsiyning “Shohnoma” asari tufayli mashhur boʻlib, keyinchalik, Nizomiyning “Iskandarnoma” dostonidan boshlab “Xamsa”lardagi beshinchi doston vazni maqomiga ega boʻldi. Amir Xusravning “Oinai Iskandariy” , Jomiyning “Xiradnomai Iskandariy”, Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonlari ham shu vaznda yaratilgan. Mazkur vazn jangnoma dostonlarga xos deb qaraladi. Lekin didaktik ruhdagi qator asarlar ham shu vaznda yaratilgan. Xususan, turkiy adabiyotdagi ilk dostonlar – “Qutadgʻu bilig” (Yusuf Xos Hojib) va “Hibat ul-haqoyiq” (Ahmad Yugnakiy), Saʼdiyning mashhur asari “Boʻston” shular jumlasidan.

Muttafiq ul-arkon – bir-biriga tuzilish jihatidan juda yaqin boʻlgan asl ruknlarning takrorlanishidan hosil boʻluvchi sodda bahrlarga nisbattan qoʻllanadigan atama. Masalan: mutaqorib, hazaj, ramal va hokazo.

Muzoreʼ – aruz tizimidagi muxtalif ul-arkon bahrlardan biri fors-tojik va turkiy sheʼriyatda mustaʼmal boʻlgan bahrlardan biri. Mafoʻiylun va foʻilotun ruknlarining qoʻshilishidan hosil boʻladi.

Mushokil – aruz tizimidagi muxtalif ul-arkon bahrlardan biri. Foʻilotun mafoʻiylun mafoʻiylun ruknlarining qoʻshilishidan hosil boʻladi.

Musaddas (oltilik) bahrlar sirasiga kiradi. Arab sheʼriyatiga xos.

Noma – (fors-tojikcha xat maktub). Adabiyotshunoslik atamasi sifatida bu soʻz ikki xil istilohiy maʼnoga ega:

1. Yirik hajmli epik asarlar tarkibidagi timsollarning birbirlariga yozgan maktublari. “Xamsa” (Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy, Navoiy) tarkibidagi

dostonlarning ko‘pchiligida bunday kompozitsion unurni uchratish mumkin. Xususan, Xusravning (Farhodning) Shiringa maktubi, Shirinning javob maktubi, Majnun va Laylining o‘zaro yozishmalari va hokazo.

2. Oshiqning o‘z ma’shuqasiga turli ruhiy holatlarda yozgan ishqiy maktublari mazmunidagi asarlarga nisbatan “noma” janr atamasi sifatida qo‘llanadi. Mazkur janrning ilk nishonalari arab va fors-tojik adabiyotida ko‘rinsa-da, uning tom ma’nodagi dastlabki namunasi Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asaridir.

Paradigma – (yunoncha– shartli belgilar). Aruzda hijoning vazni, o‘lchovi, ya’ni qisqa, cho‘ziq yoki o‘ta cho‘ziq ekanligini ko‘rsatuvchi shartli belgilar.

Qarib – (arabcha yaqin) Aruz tizimidagi Muxtalif ul-arkon bahrlardan birining nomi. Mafo’iylun mafo’iylun fo’ilotun ruknlaridan hosil bo‘ladi. Mazkur bahr Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan. Musaddas (oltilik) bahrlar tarkibiga kiradi. Arab she’riyati (aruzi arab)ga xos bo‘lgan bahrlardan.

Radd – (arabcha qaytarish) Baytning yoki she’rning muayyan bir o‘rnidagi so‘z, birikma yoki jumlaning boshqa bir o‘rinda qaytarish, takrorlash usuli. Radd ul-matla’, radd us-sadr ilal ibtido va hokazo. Masalan: Zihi husnung/ zuhuridin / tushub har kim/ga bir savdo, Bu savdolar / bila kavday/n bozori/da yuz g‘avg‘o, 161 Radd ul-aruz ilal ibtido.

Rajaz – Aruz tizimidagi Muttafiq ul-arkon bahrlardan birining nomi. Rajaz bahri mustaf’ilun ruknining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Mazkur bahr asosan she’riyatda qo‘llanadi. O‘rta asrlarda ilmiy she’rlar shu bahrda yozilganligi uchun “urjuza” deb nomlangan. **Ramal** – Aruz tizimidagi Muttafiq ul-arkon bahrlardan birining nomi. **Ramal** bahri fo’ilotun ruknining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Bu bahrning ikki shakli dostonchilikda qo‘llanadi: I. Ramali musaddasi mahzuf (maqsur) (Fo’ilotun fo’ilotun fo’ilun (fo’ilon)). Bu vazn ko‘proq tasavvufiy dostonlarda qo‘llanadi. Uning shuhrat qozonishi Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” hamda Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi ma’naviy” dostonlari bilan bog‘liq. Alisher Navoiy “Lison-ut tayr” dostonini mazkur vaznda yaratgan. Jomiy esa bu vaznni “Salomon va Absol” dostonida qo‘llagan.

II. Ramali musaddasi maxbuni abtar (Fo'ilotun fa'ilotun fa'lan (fa'lon, fa'ilun, fa'ilon)). Boburning qayd etishicha, bu vazn “g‘oyat latif” bo‘lsa-da, masnaviyalarda ko‘p qo‘llanmaydi. Xusrav Dehlaviyning “No‘h spehr” asaridagi bir fasl (spehr) hamda Jomiyning “Sabhat ul-abror” dostoni shu vaznda yozilgan.

Ruboiy – She’riy janr nomi. To‘rt misradan iborat bo‘lgan mustaqil she’r. Aruz tizimining hazaj bahriga tegishli bo‘lgan 24 xil vaznda yoziladi. Bu vaznlar qaysi rukn bilan boshlanishiga ko‘ra shartli ravishda axram (maf’uvlun, – – –) va axrab (maf’uvlu – – V) shajaralariga bo‘linadi. Har bir shajarada 12 tadan vazn mavjud bo‘lib, ularda mafo’iylun aslining solimi hamda quyidagi zihof va furu’lari ishtirok etadi: maf’uvlu – axrab; maf’uvlun – axram; mafo’ilun – maqbuuz; mafo’iylu – makfuf; fo’ilun – ashtar; fa’ – axrami majbub; fo’ – azall; fa’ul – majbub; fa’uvl – axtam. Ruboiy qofiyalanishiga ko‘ra xosa va tarona kabi turlarga bo‘linadi. Ruboiy asosan falsafiy, ba’zan ishqiy va didaktik mavzularda yoziladi.

Rukn – (arabcha – ustun). Aruzda juzvlarning qo‘shilishidan hosil bo‘luvchi baytning ritmik bo‘laklari. Ruknlar baytda to‘rtta (murabba’), oltita (musaddas) va sakkizta (musamman) bo‘lishi mumkin. Sabab – (arabcha qoziq) Aruzda eng kichik juzvning nomi.

Sabab – ikki harfli juzv. Sabab ikki xil bo‘ladi: 1. Sababi xafif (yengil sabab) – bir harakatli va bir sokin harfdan iborat. 2. Sababi saqiyl (og‘ir sabab) – ikki harakatli harfdan iborat.

Sadr – (arabcha – rais). Aruz vaznida baytdagi ruknlardan birining maxsus nomi. Birinchi misraning birinchi rukni.

San’at – (arabcha sun’ صنع) (o‘zagidan, yaratmoq degan ma’noni ifodalaydi). “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da hunar, kasb, ustalik, mohirlik ma’nolarida sharhlangan. “**San’at**” so‘zi Navoiy asarlarida, shuningdek, san’atgar, san’atgariy, san’atnamoy, san’atoyin, san’atsoz, san’atfosh kabi lug‘aviy va grammatik shakllarda ham qo‘llangan. “Farhangi zaboni tojiki” kitobida “san’at” so‘zining quyidagi ma’nolari ham sharhlangan: - takalluf dar suxan, suxanoroyi, hunarnamoyi dar nazmu nasr. Mazmuni: so‘zda lutf (go‘zallik, nozik ma’no) yaratish, nasr va nazmda so‘zni mahorat bilan qo‘llash, hunar ko‘rsatish. “San’at” so‘zi

zamonaviy adabiyotshunoslik atamasi sifatida “...voqelikni obrazlar va yorqin manzaralar orqali badiiy ifodalashdan iborat” hodisani ifodalaydi.

Sari’ – Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi. Sari’ bahri mustaf’ilun mustaf’ilun maf’uvlotu ruknlarining takrorlanishidan hosil bo‘ladi. Bu bahrning Sari’i musaddasi matviyi makshuf (mufta’ilun mufta’ilun fo’ilun) shakli dostonchilikda qo‘llanadi. Nizomiyning “Maxzan ul-asror” dostoni tufayli bu bahr xamsanavislikdagi dastlabki doston vazni sifatida qat’iy maqomga ega bo‘ldi. “Matla’ ul-anvor” (Amir 163 Xusrav), “Tuhfat ul-Ahror” (Jomiy) va “Hayrat ul-abror” (Navoiy) dostonlari ham shu vaznda. Turkiy adabiyotda yaratilgan mashhur dostonlardan Mavlono Haydar Xorazmiyning “Maxzan ul-asror” hamda Durbekning “Yusuf va Zulayho”si shu bahrda yaratilgan. Mazkur vazn falsafiy-didaktik mavzularni ifodalash uchun qulay deb hisoblanadi.

Segona ilm (“uchlik ilm”) – Qadimda filologiyaga oid ilmlar uchligi. Bular: “Ilmi aruz” (aruz vazni qonuniyatlari va shakllari haqidagi ilm), “ilmi qofiya” (qofiya va uning turlari, qofiya tarkibi haqidagi ilm) hamda “ilmi bade” (she’riy san’atlar haqidagi ilm).

Sokin harf – shu harf (tovush)dan keyin qisqa unlilarning yo‘qligini yoxud bo‘g‘in tugashini bildiradi. Misol uchun “maktab” so‘zi arab yozuvida to‘rtta harf bilan ifodalanadi - مكتب”) mim”, “kof”, “te”, “be”). Bunda “k” va “b” harflari sokin harflardir.

Suboiy – (arabcha yettilik) Yetti harfdan iborat bo‘lgan asl ruknlarga nisbatan ishlatiladigan atama. Masalan: fo’ilotun, mafo’iylun, mustaf’ilun va hokazo.

Taqte’ – (arabcha – “qata’a” fe’lidan yasalgan bo‘lib, bo‘lmoq, parchalamoq degan ma’noni ifodalaydi) Aruz istilohlaridan biri sifatida baytni ritmik bo‘laklar-ruknlarga ajratish qonuniyatlarini ifodalovchi yoxud o‘rgatuvchi fasl.

Tarix moddasi – 1. Mumtoz adabiy manbalarda tarixiy sanalarni abjad hisobi yordamida ifodalash usuli. 2. Tarix – tarixiy sanani ifodalash uchun yozilgan maxsus she’rga nisbatan qo‘llanuvchi janr atamasi.

Tarona – ruboiy janrining shakliy xillaridan biri. To‘rtta misrada ham qofiya qo‘llanadigan (a, a, a, a) ruboiylar.

Tavil – 1. Aruz vaznlar tizimidagi bahrlardan biri. Fa’uvlun va mafo’iylun ruknlarining takrorlanishidan hosil bo’ladi. Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan mazkur bahr arab she’riyatiga xos deb qaralgan.

2. Mutatavval – uzaytirilgan vaznlar, ya’ni bir baytda sakkiztadan ortiq rukn qo’llanadigan vaznlarga nisbatan qo’llanadigan atama.

3. Bahri tavil – uzaytirilgan vaznlarda yozilgan she’rga nisbatan qo’llanuvchi janr atamasi,

Turkiy (turkona) – G’azalchilikdagi uslublardan biri. Navoiyning “Mezon ul-avzon”ida ramali musammani mahzuf (maqsur) vaznida yozilgan g’azallar shunday atalgan. Asosan mazmunga e’tibor beriladigan, soda, xalqona uslubda yoziladigan g’azallar. “Yana surudedurkim, ani “turkiy” debdurlar... ul g’oyatdin tashqori dilpisand va ruhafzo va nihoyatdin mutajoyiz aysh ahlig’a sudmand va majolisoro suruddur... ramali musammani maqsur vaznida voqe’dur” (“Mezon ul-avzon”)

Tuyuq – Turkiy she’riyatga xos bo’lgan janr nomi. Aruzning ramali musaddasi maqsur (mahzuf) yoki fo’ilotun, fo’ilotun, fo’ilon (fo’ilon) vaznida yoziladigan to’rt misrali she’riy janr. Odatda tuyuqlarda qofiya o’rnida tajnis (omonim) so’zlar qo’llanadi. Navoiy va Boburning fikriga ko’ra, tajnis qo’llanishi, qo’llanmasligi yoki ularning soni tuyuqning alohida turlarini tashkil etadi. Tuyuq asosan ishqiy mavzularda yoziladi.

Uxti – Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog’a” asarida birbiriga yaqin bo’lgan (bir xill juzvlardan tashkil topgan) asl ruknlarga nisbatan qo’llangan atama. “Va shart uldurkim, ul ikki juzvnikim, tarkib etib, bahr qilurlar, bir-birining uxti kerak. Agar begona bo’lsa, bu toifaning qoshinda ravo ermas”. (“Funun ul-balog’a”)

Vasl – (arabcha ulash) 1. Taqte’ ilmida cho’ziq hijoni qisqaga aylantirish yoki o’ta cho’ziq hijoni cho’ziq hijoga aylantirish uchun oxirgi undosh tovush (sokin harf)ni keyingi hijoga ko’chirish usuli. 2. Qofiya ilmida qofiyalangan so’zlar tarkibidagi raviydan keyin takrorlanuvchi harfning nomi.

Vatad – (arabcha ustunlarni bog’laydigan arqon) Aruzda juzvning nomi. Uch harfli juzv. Vatad ikki xil bo’ladi: 1. Vatadi majmu’ (jamlangan vatad) – ikki

harakatli va bir sokin harfdan iborat. 2. Vatadi mafruq (ajratilgan vatad) – bir harakatli, bir sokin va yana bir harakatli harfdan iborat.

Vofir – Xalil ibn Ahmad tomonidan yaratilgan Muttafiq ularkon bahrlardan biri. Mafo'ilatun ruknining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Arab she'riyati (aruzi arab)ga xos bo'lgan bahrlardan.

Xafif – Aruz tizimidagi bahrlardan birining nomi. Xafif bahri fo'ilotun fafo'iylun foilotun ruknlarining takrorlanishidan hosil bo'ladi. Bu bahrning Xafifi musaddasi maxbuni abtar (fo'ilotun mafo'ilun fa'lan) shakli dostonchilikda qo'llanadi. Bu vaznda yozilgan ilk masnaviylardan biri mashhur so'fiy shoir Sanoiyning "Hadiqat ul-haqoyiq" dostonidir. Falsafiy-tasavvufiy pandnoma ruhidagi bu doston Nizomiyning "Maxzan ul-asror" dostoniga ilhom bag'ishlagan deb aytiladi. Biroq bu vaznda Nizomiy o'zining to'rtinchi dostoni "Haft paykar"ni yaratdi. Shundan boshlab, Bahrom haqidagi ishqiy-sarguzasht dostonlar shu vaznda yoziladigan bo'ldi. Xususan, "Hasht bihisht" (Amir Xusrav), "Sab'ayi sayyor" (Navoiy), "Haft avrang" (Ashraf) va hokazo. Abdurahmon Jomiy esa Sanoiy izidan borib, bu vaznda yana bir falsafiy-didaktik dostoni "Silsilat uz-zahab"ni yaratdi.

Xumosiy – (arabcha beshlik) Besh harfdan tashkil topgan asl ruknlar (fa'uvlun, fo'ilun)ga nisbatan qo'llanuvchi maxsus atama.

Zarb (ajuz) – Aruz vaznida baytdagi ruknlardan birining maxsus nomi. Ikkinchi misraning oxirgi rukni.

Zihof va furu'lar – Aruz she'riy tizimida asl ruknlarning turli tarzda o'zgarishi (zihof) hamda o'zgarish natijasida hosil bo'lgan yangi ruknlar (furu').

Zubahravn – (arabcha ikki bahr egasi) ikki bahrda yozilgan she'r.

Zulbuhur – (arabcha bir necha bahr egasi) she'rni bir necha vaznda o'qish san'ati, yoki bir necha bahrda o'qish mumkin bo'lgan tarzda she'r yoki bayt yaratish usuli. Bunda bayt tarkibidagi hijolarni cho'ziq yoki qisqa talaffuz etish, hijolarni ajratib yoki qo'shib o'qish orqali bir necha bahr hosil qilinadi.

She'r (ko'pligi ash'or) – (arabcha bilim, bilmoq) vazn va qofiyaga ega bo'lgan nutq. "Bilgilkim, she'r asli lug'atda bilimdir va so'zning to'g'ri idroki ma'nosini berur va istilohiy jihatdan ma'nosi tartibga solingan, teng qismlarga bo'linuvchi

(vazn-o‘lchovga ega) va oxirgi harflari bir-biriga monand keluvchi (qofiyalangan) suxandir”. (“Al-Mu’jam”)

Chinga – turkiy xalqlar orasida mashhur bo‘lgan surud (qo‘shiq) janrlaridan biri. “Yana “chinga”durkim, turk ulusi zufof va qiz ko‘churur to‘ylarida ani ayturlar, ul surudedur bag‘oyat mutaassir va ikki nav’dur. Bir nav’i hech vazn bila rost kelmas va bir nav’ida bir bayt aytilurkim munsarehi matviyi mavquf bahridur va yor-yor lafzini radif o‘rnig‘a mazkur qilurlar...”. (“Mezon ul-avzon”)

Ilova

ARAB ALIFBOSINING ABJAD HISOBIDAGI TARTIBI

Harf	Nomi	Miqdori	Harf	Nomi	Miqdori
ا	Alif	1	س	Sin	60
ب	Be	2	ع	‘ayn	70
ج	Jim	3	ف	Fe	80
د	Dol	4	ص	Sod	90
ه	He	5	ق	Qof	100
و	Vov	6	ر	Ro	200
ز	Ze	7	ش	Shin	300
ح	Ho	8	ت	Te	400
ط	To	9	ث	Se	500
ى	Yo	10	خ	Xe	600
ك	Kof	20	ذ	Zol	700
ل	Lom	30	ض	Zod	800
م	Mim	40	ظ	Zo	900
ن	Nun	50	غ	G‘	1000

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

- Абдурахмон Жомий. Рисолайи аруз (Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Т.: Tamaddun, 2014.
- Абдурауф Фитрат. Аруз ҳақида. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
- Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-том. – Т.: Фан, 1998.
- Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси). – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
- Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й., 1-6 сонлар; 2003 й., 1-6 сонлар.
- Баҳром Сирус. Арузи тожики. – Душанбе, 1963.
- Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). - Т.: Фан, 1971.
- Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 427 б.
- Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. 1- жилд, Қадимги давр. –Т.: Mumtoz so‘z, 2012. – 400 б.
- Валихўжев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Т.: Ўзбекистон, 1993.
- Насируддини Тўсий. Меъёр-ул-ашъор. – Душанбе: Ориёно, 1992.
- Султонов И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. 287- 331-бетлар.
- Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. 51-53-бетлар.
- Tohirov S. O‘zbek she’riyatida aruz. – Sam.: SamDU nashri, 2010. – B. 66.
- Tohirov S. “Aruz terminologiyasidagi “batr” va “abtar” atamallari haqida // Terminologiya va terminografiya masalalari (Ilmiy anjuman materiallari). –Sam.: SamDU nashri, 2011.
- Tohirov S. “Aruz terminologiyasiga oid bir jumboq xususida”. Alisher Navoiy va XXI asr (Xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari). – Т.: Navoiy universiteti NMU, 2019. 197-202 – betlar.
- Tohirov S. Mumtoz g‘azallar vaznini o‘rganishning ayrim jihatlari. Тил ва адабиёт муаммолари. – Сам.: СамДУнашри, 2010. 21-26-бетлар.

- Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011. 168
- Yusupova D. Aruz alifbosi. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
- Юсупова Д. “Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили”. Филология фанлари доктори диссерт. автореферати. –Т., 2019.
- Шамси Қайси Розӣ. Ал-Мўъчам. – Душанбе: Адиб, 1991.
- Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. – Т., 1981.
- Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998.
- Арабско-русский словарь (Составител Х.К.Баранов). – М., 1962.
- Фарҳанги забони тожики. 2-жилд. – Москва: Советская Энциклопедия, 1969.

MUNDARIJA:

Kirish	5
Vazn - she'riy nutq qolipi	6
Aruz she'r o'lchovining paydo bo'lishi hamda forsiy va turkiy adabiyotga kirib kelishi	6
Aruz tizimidagi asosiy birliklarni o'rganish va o'rgatish	12
Hijo haqida ma'lumot	14
Juzv haqida ma'lumot	17
Ruknlar va bahrlar, ularning tuzilishi hamda turlari	19
Bayt vaznini aniqlashda taqte'nig muhimligi	23
Baytda ruknlarning o'zgarishlari va takrorlanishi	26
Turkiy she'riyatda ko'p qo'llaniladigan ruknlarning zihof va furu'lari	28
O'zbek mumtoz she'riyatining an'anaviy bahrlari	30
Aruz va mumtoz she'riy janrlar	36
Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar	41
Glossariy	47
Adabiyotlar ro'yxati	61

